

60 · Forklaringer på afslutningen på den kolde krig

Det usandsynlige og det uundgåelige

Afslutningen på den kolde krig kom uventet for langt de fleste. I de sammenfattende overvejelser i en bog om „Øst-Vest forholdet“ i 1984 skrev formandskabet for Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg (SNU):

„Ved en samlet vurdering af hovedtendenserne i den internationale situation turde det stå klart, at en vestlig østpolitik må gå ud fra den grundlæggende forudsætning, at den opdeling af Europa i en østlig og vestlig sfære, der har kendetegnet tiden efter anden verdenskrig, vil fortsætte mange år endnu og uden tvivl danne et hovedvilkår for udviklingen af de internationale relationer. Hermed er ikke sagt, at der ikke i landene både i Øst og Vest kan finde udviklinger sted, der vil virke modificerende på de sociale og økonomiske strukturer, men det er vanskeligt – med den beslutsomhed, der kendetegner begge parter – at forestille sig oprud og udviklinger af så gennemgribende karakter i den overskuelige fremtid, at den herskende tilstand vil blive væsentligt ændret.

Man kan derfor gå ud fra, at den europæiske scene endnu i lang tid vil være delt mellem to politiske og sociale systemer, der afviger fra hinanden på fundamental vis, hvor det gælder synet på statsmagts opbygning og legitimation, samfundets indretning og forholdet mellem det enkelte individ og samfundet. På det militære plan må Europa fortsat forudses delt gennem eksistensen af de to militæralliancer ...“.¹

Denne bedømmelse var udtryk for en forventning, som få satte spørgsmålstegn ved helt op til Berlin-murens fald i november 1989. Når man forestillede sig noget andet, var det som regel i form af ét af to frygtscenarier: (1) en nuklear katastrofe som havde lagt store dele af Europa øde; (2) et Vesteuropa der langsomt var gledet ind i den sovjetiske interessesfære med ledsagende amerikansk tilbagetrækning og isolationisme. I sammenhæng med sidstnævnte trussel kunne man fra 1970'erne og til langt op i 1980'erne blandt intellektuelle antikommunister og forskere såvel som en del politikere, der lagde altafgørende vægt på sovjetsystemets totalitære karakter, møde den opfattelse, at demokratierne var på stadigt tilbagetog over for den kommunist-

¹ *Øst-Vest forholdet. Vestlige muligheder i østpolitikken*, Det sikkerheds- og nedrustningspolitiske Udvalg, 1984, s. 212-3.

tiske ekspansion. Med en sammenhængende og klar udenrigspolitisk strategi, som kunne føres tilbage til Lenin og byggede på en unik ideologisk sammenhængskraft i den totalitære sovjetstat, var det lykkedes at trænge demokratiene i defensiven. På sigt frygtede mange i Vesten demokratiernes undergang. Den vigtigste baggrund herfor var efter denne opfattelse en radikal ændring i det globale militære styrkeforhold til Sovjetunionens fordel og en deraf følgende tendens i Vesteuropa til at tilpasse sig Sovjetunionens politisk-psykologiske pres.² For mange var denne bedømmelse også led i en politisk kamp for et brud med resterne af en misforstået afspændingspolitik til fordel for en stærk oprustning for at genoprette den nødvendige militære balance. Alt i alt var der ingen tvivl om, at mange på begge sider af Atlanterhavet i de sidste 10-12 år af den kolde krig var pessimistiske og præget af en vis angst for demokratiernes evne og vilje til at overleve i kampen med det totalitære Sovjetunionen.

Også blandt sovjetforskere og forskere i international politik samt journalister og politikere, som ikke delte den opfattelse, at Sovjetunionen var på stadig fremmarch, var der bred enighed om, at en afslutning på den kolde krig var meget usandsynlig inden for det kommende årti. Sovjetunionens militære styrke og sovjetstatens totalitære træk gjorde forsat kold krig nærliggende, og man var enig med den meget pessimistisk orienterede gruppe i, at hvis sovjetstaten ikke var god til andet, så var den i hvert fald god til at bevare sig selv.³

² I Europa var et af de mest markante eksempler herpå Jean-Francois Revel, *Hvordan demokratiene går til grunde*, København, 1985. Den franske udgave *Comment les démocraties finissent* kom i 1983. På dansk var et klart eksempel Bent Jensen, *Tryk og Tilpasning. Sovjetunionen og Danmark siden 2. verdenskrig*, 1987, s. 181f. Bent Jensen gav Revels bog en særdeles positiv anmeldelse i „Demokratiernes kurs mod undergang“, *Morgenavisen Jyllands-Posten*, 29. oktober 1985. Blandt de mange amerikanske forskere, der argumenterede således, kan nævnes Ray S. Cline, *World Power Trends and U.S. Foreign Policy for the 1980s*, 1980, s. 148-53; Edward Luttwak, *The Grand Strategy of the Soviet Union*, 1983, s. 54-60.

³ Se f.eks. Strobe Talbotts introduktion til Georgi Arbatov, *The System. An Insider's Life in Soviet Politics*, 1993, s. ix-x.

I en artikel af Bernard Levin, som citeres øverst på modstående side, hed det bl.a.:

“figures exist in the Soviet Union... at this very moment, obeying orders, doing their duty, taking the official line against dissidents not only in public but in private. They do not conspire, they are not in touch with Western intelligence agencies, they commit no sabotage. They are in every respect model Soviet functionaries. Or rather, in every respect but one: they have admitted the truth about their country to themselves, and have vowed, also to themselves, to do something about it.

That is how it will be done. There will be no gunfire in the streets, no barricades, no general strike, no hanging of oppressors from lamp-posts, no sacking and burning of government offices, no seizure of radio-stations or mass defections among the military. But one day soon, some new faces will appear in the Politburo – I am sure they have already appeared in municipal and even regional administrative authorities – and gradually other, similar new, faces will join them. Until one day they will look at each other and realize that there is no longer any need for concealment of the truth in their hearts. And the match will be lit.

There is nothing romantic or fantastic about this prognosis; it is the most sober extrapolation from known facts and tested evidence. That, or something like it, *will* happen. *When* it will happen it is neither possible nor useful to guess; but I am sure it will be within the lifetime of people much older than I. ... it does happen – let us suppose, for neatness' sake, on July 14, 1989.“ (*The Times*, 5. August 1977). Dele af det citerede blev under overskriften „One who got it right“ gengivet i *The National Interest*, No. 31, Spring 1993, s. 64-5 (sænummer om “the sudden death of Soviet communism”).

Der var imidlertid enkelte iagttagere og journalister, som kom med forudsigelser om Sovjetunionens udvikling, som vi i dag kan se holdt stik på forbløffende vis. Især én falder i øjnene, når man søger blandt utallige prognoser. I en artikel i *The Times* i august 1977 forklarede den fremtrædende britiske columnist Bernard Levin, at der var et spirende opgør – ikke oprør – på vej inden for selve det sovjetiske system. Ifølge Levin fandtes der i 1977 personer i Sovjetunionen, som på alle måder opførte sig som loyale partifunktionærer – bortset fra at de for sig selv havde erkendt sandheden om systemet og lovet, at de en dag ville gøre noget ved det. Levin beskrev, hvordan det ville ske: det ville ikke være nogen voldelig revolution med generalstrejke, afbrænding af regeringskontorer eller diktatorer som blev hængt i lygtepæle. Det hele ville ske fredeligt ved, at der en dag ville komme nye ansigter i politbureauet, og efter Levins opfattelse var de allerede på vej i det lokale og regionale apparat. Flere ville slutte sig til, og på et tidspunkt ville de se på hinanden og erkende, at der ikke længere var grund til at skjule sandheden. *Og så ville luntten være tændt.* Et eller andet i den retning ville helt sikkert ske, skrev Levin, endnu mens mennesker, der var meget ældre end han – der var født i 1928 – levede. Levin sluttede med at udkaste en dato: 14. juli 1989 (200 år efter Bastillens fald).

I tråd med Levins forudsigelse kunne man i udenrigsminister Sjevardnads memoirer 14 år senere læse, hvordan denne i slutningen af 1970'erne og begyndelsen af 1980'erne på spadsereture „i en mennesketom park på en øde strækning af Sortehavskysten“ i al fortrolighed udvekslede tanker om sovjetsystemets mange tåbeligheder med en anden prominent regional partileder, nemlig Gorbatjov.⁴ De to fremtrædende sovjetiske politikere fra slutfirserne kom ikke med nogen spådom om sovjetsystemets forestående fald, men på linje med den britiske skribents forudsigelse i 1977 viser gengivelsen af deres samtale, at der 5-10 år før *glasnost* og *perestrojka* var spirer til et opgør i den sovjetiske partielite. Den mest berømte direkte forudsigelse af Sovjetunionens fald formuleret af en sovjetisk borger kom fra forfatteren og systemkritikeren Andrej Amalrik, som i 1969 skrev et essay *Vil Sovjetunionen eksistere indtil 1984?* (dansk udgave i 1970). Her forudså Amalrik sovjetregimets undergang, dels som følge af krig med Kina, dels som følge af interne stridigheder. Bogen blev udgivet illegalt i Sovjetunionen og vakte en del opmærksomhed i Vesten. I 1970 blev Amalrik idømt tre års strafarbejde for antisovjetisk virksomhed, og i 1976 blev han tvunget i eksil.⁵

⁴ Sjevardnadse, *Fremtiden tilhører friheden*, København, 1991, s. 54f. Gorbatjov blev i 1971 medlem af SUKP's centralkomiteé og af politibureauet i 1980. Sjevardnadse blev medlem af centralkomiteen i 1976 og af politibureauet i 1985.

⁵ Andrej Amalrik (1938-80) er omtalt i *Den Store Danske Encyklopædi*, bd. 1, s. 323.

Det væsentlige

Blandt de vestlige forskere og journalister, som hæftede sig ved sovjetsystemets svagheder og skrøbeligheder, var der en del som kom med forudsigelser, der på forskellige måder viste sig væsentlige og holdbare, om end de ikke indeholdt samme forudseenhed som den britiske artikel i *The Times* i 1977. I 1971 skrev den amerikanske historiker Adam Ulam, at kommunismen, der allerede var en plage for sovjetborgerne, af den næste generation af sovjetledere måske ville blive erkendt som en kilde til udenlandske forviklinger og færrer.⁶ Fem år senere udkom en bog af en fransk historisk demograf, Emmanuel Todd, der argumenterede, at Sovjetunionen sandsynligvis ville kollapse i nær fremtid, og han henviste først og fremmest til nogle centrale svagheder ved den sovjetiske økonomiske struktur. Bogen vakte dog ingen interesse uden for Frankrig.⁷ Mere opsigt vakte den franske sovjetforsker Hélène Carrère D'Encausse, som i 1978 skrev en bog om sovjetimperiets forfald, der tog udgangspunkt i nationalitetsproblemerne i den vidtstrakte sovjetstat.⁸ På grænsefladen mellem det forskningsmæssige og det politiske miljø kunne man møde parallelle forudsigelser. I et memorandum udformet i 1980 af William Odom, der havde en høj post i Carter-administrationen og tidligere havde haft karrierer i den amerikanske hær og som sovjetforsker, hed det, at selv om Sovjetunionen var militært stærkt, var landet ramt af enorme opløsningstendenser. Ifølge Odom kunne der derfor komme overraskende udviklinger i Sovjetunionen, og sovjetimperiets opløsning var ikke en helt fantasifuld forudsigtelse senere i 1980'erne.⁹

I midten af 1980'erne begyndte Sovjetunionens opløsning at optræde som et selvstændigt emne på konferencer mellem vestlige sovjetforskere. F.eks. var der i 1985 en kongres i Geneve, hvor emnet var sovjetimperiets fald og udsigten til en post-sovjetisk verden. Her skildrede enkelte af de forelagte papers

⁶ „Communism, already a bore in the eyes of Soviet citizens, may be recognized by the next generation of the Soviet rulers as a source of expense, of foreign entanglements and dangers“, Adam B. Ulam, *The Rivals. America & Russia since World War II*, 1971, s. 392.

⁷ Bogens titel var *La Chute final* (”Det endelige Fald”), 1976. Todd's bog er omtalt i Walter Laqueur, *The Dream That Failed. Reflections on the Soviet Union*, 1994, s. 97-8. Også den amerikanske specialist i Sovjetunionens demografi, Murray Feshbach, gjorde tidligt opmærksom på nogle langsigtede tendenser i den sovjetiske befolknings etniske og aldersmæssige sammensætning, som ville få alvorlige konsekvenser for Sovjetunionens økonomi og militære styrker og kunne bringe regimets stabilitet i fare, se f.eks. Murray Feshbach, ”Between the Lines of the 1979 Soviet Census“, *Problems of Communism*, Vol. XXXI (1), 1982, s. 27-37.

⁸ Hélène Carrère d'Encausse, *Decline of an Empire. The Soviet Socialist Republics in Revolt*, 1981. (Publiceret under titlen *L'Empire éclaté* i 1978).

⁹ „The dissolution of the Soviet empire is not a wholly fanciful prediction for later in this century“, citeret efter Olav Njølstad, ”The Carter Legacy: Entering the Second Era of the Cold War“ i Njølstad (ed.), *The Last Decade of the Cold War. From Conflict Escalation to Conflict Transformation*, 2004, s. 218.

direkte en afslutning på sovjetsystemet og overgangen til et nyt Rusland.¹⁰ På samme tid fremførte den amerikanske historiker Richard Pipes, som havde været sovjetrådgiver i de første år af Reagan-administrationen, i en artikel en observation, som – om end den ikke på tilsvarende måde forudsagde Sovjetunionens opløsning – stadig er interessant i lyset af udviklingen senere i 1980'erne. Ifølge Pipes tydede Ruslands historie på, at ændringer til det bedre i sovjetregimets karakter og i sovjetisk udenrigspolitik kun ville komme som en konsekvens af fejl og frygt for sammenbrud – ikke som en følge af voksende selvtillid og følelse af sikkerhed.¹¹

Men der var stadig tale om en forholdsvis begrænset gruppe blandt forskerne, der kom med sådanne nogenlunde holdbare forudsigelser. Mange sovjetologer fokuserede på, hvorledes sovjetsystemet var stabilt, først og fremmest på grund af den fremadskridende industrialisering og modernisering, som gjorde det muligt for styret at tilfredsstille befolkningens basale materielle behov inden for sovjetsystemets rammer. Andre sovjetforskere forklarede systemets stabilitet ved dets totalitære karakter, som betød, at systemet alene blev holdt sammen med magt, og at selvstændig politisk aktivitet derfor aldrig ville have en chance.¹² Med andre ord var der en tendens til, at forskere, som anlagde helt forskellige synsvinkler i studiet af Sovjetunionen, nåede samme konklusion: de, der studerede Sovjetunionen ved at anlægge almene eller 'normale' moderniseringssynsvinkler, og de, der studerede Sovjetunionen ved at betragte Sovjetunionen som en abnorm eller totalitær stat, var enige om, at Sovjetunionen var en stabil stat. I hvert fald var der kun få, som forestillede sig, at sovjetstaten i nogenlunde ro og orden kunne forsvinde fra jordens overflade.

Går man nærmere ind på, hvem der var 'mindst dårlig' til at forudsige sovjetsystemets fald, var det de forskere, der lagde vægt på, at Sovjetunionen var en totalitær stat og i sidste ende kun stabil på grund af de centrale myndighe-

¹⁰ De fremlagte papers blev publiceret i Alexander Shtromas and Morton A. Kaplan (eds.), *The Soviet Union and the Challenge of the Future. Volume 1: Stasis and Change*, 1988. Se især R.V. Burks, "The Coming Crisis in the Soviet Union", der konkluderer: "the chances of a political landslide in the Soviet Union within the next five to ten years are better than even" (s. 158); Alexander Shtromas, "How the End of the Soviet System May Come About: Historical Precedents and Possible Scenarios", og Anatoly P. Fedoseyev, "The Passage to New Russia and Some Thoughts on its Alternative Constitutional Order".

¹¹ „Russian history thus strongly suggests, and informed Russian opinion corroborates, that such changes for the better that one can expect in the nature of the Soviet government and in its conduct of foreign relations will come about only from failures, instabilities, and fears of collapse and not from growing confidence and sense of security“, Richard Pipes, "Can the Soviet Union Reform?", *Foreign Affairs*, Vol. 63 (1), 1984, s. 56, (kursiv i original tekst).

¹² Om sovjetologer, se Michael Cox, "The End of the Cold War and Why We Failed to Predict it" i Allen Hunter (ed.), *Rethinking the Cold War*, 1998; Peter Rutland, "Who Got It Right and Who Got It Wrong?" i Michael Cox (ed.), *Rethinking the Soviet Collapse. Sovietology, the Death of Communism and the New Russia*, 1998.

ders magtanvendelse eller truslen herom, som tog mindst fejl.¹³ Men også disse forskere tog fejl i visse henseender. Det skete på især to måder. En første fejl var, at nogle forskere overvurderede betydningen af det totalitære systems magtbevarelsesmekanismer, der gjorde systemet så uafhængigt af stadige ændringer i økonomiske og samfundsmæssige faktorer, at det blev anset for uigennemtrængeligt. Herved blev de totalitære træk videreudviklet til en altomfattende totalitarismeformel, som udelukkede enhver mulighed for forandring. En slags evighedsmaskine, der fungerede på egne betingelser og var kontrolleret af en almægtig ledelse.¹⁴ Den anden fejl var, at nogle af de forskere, som lagde stor vægt på sovjetystemets totalitære karakter, samtidig tenderede mod at tage de sovjetiske påstande om styrkekorrelationernes ændring til fordel for „fredens og socialismens kræfter“ (dvs. Sovjetunionen) som udtryk for de virkelige styrkeforhold i international politik. Man tillagde den totalitære sovjetstats eneherkere en indsigt i magtens mekanismer, som demokratiernes valgte ledere slet ikke kunne klare. Sovjetregimets styrke både indadtil og udadtil blev overvurderet.¹⁵

Ser vi på vestlige politiske aktører og starter med Reagan-administrationen, så nævnte den til tider Sovjetunionens svagheder, men for administrationen var det afgørende Sovjetunionens overvældende militære styrke, som gjorde det meget svært at forestille sig, at sovjetstaten stod foran sit fald. På seniorniveau var der tilsyneladende kun én, som mente, at Sovjetunionen var sårbar og kunne overvindes – ikke i et eller andet vagt og langsigtet perspektiv, men netop da („right then“) – nemlig præsident Reagan.¹⁶ Ved enkelte lejligheder gav præsidenten offentligt udtryk herfor. Bl.a. sagde han i en tale i marts 1983, at kommunismen var endnu et sørgeligt og bizart kapitel i menneskets historie, hvis sidste sider var ved at blive skrevet.¹⁷ Men uanset præsidentens lede ved det sovjetiske system mente han også, at det kunne ændres, når det blev inddraget i forhandlinger med et USA, der havde styrket sin militære position. Også her var Reagan i modsætning til de mange i administrationen, særligt CIA og Pentagon, som tvivlede på, at de sovjetiske ledere nogensinde

¹³ Terry McNeill, „Soviet Studies and the Collapse of the USSR: in Defence of Realism“ i Michael Cox (ed.), *Rethinking the Soviet Collapse*, s. 68.

¹⁴ Dette problem ved totalitarismeforskningen blev påpeget i Bjarne Nørretranders, *Sovjetologiens metodeproblemer*, 1978, s. 43-53; se også Jeane J. Kirkpatrick, *The Withering Away of the Totalitarian State ... and other Surprises*, 1990, s. 274, hvor forfatteren diskuterer, hvorfor totalitarismeforskere, inkl. hende selv, på visse punkter tog fejl.

¹⁵ Dette påvises i f.eks. Walter Laqueur, *The Dream That Failed*, s. 85. Om tilbøjeligheden til at overvurdere Sovjetunionens magt i 1980'erne, se også ovenfor og note 2.

¹⁶ Se Robert Gates, *From the Shadows. The Ultimate Insider's Story of Five Presidents and How They Won the Cold War*, New York, 1996, s. 194-7. Gates havde en lang karriere i CIA, som han blev direktør for i 1991; Norman Friedman, *The Fifty Year War. Conflict and Strategy in the Cold War*, 2000, s. 457-58.

¹⁷ „I believe that communism is another sad, bizarre chapter in human history whose last pages even now are being written“, remarks to the National Association of Evangelicals, 8. marts 1983, jf. Strobe Talbott, *The Russians and Reagan*, New York, 1984, s. 118.

Nye tider. En dansk studine kan træde ind i det berygtede "ingenmandsland" i grænseområdet mellem Øst- og Vestberlin. Marts 1990.

ville forhandle i god tro.¹⁸ Enkelte andre fremtrædende vestlige politikere gav udtryk for lignende opfattelser af Sovjetunionens styrke som præsident Reagan og nævnte, at sovjetstaten reelt var på vej mod sin død. Således sagde lord Carrington, der var britisk udenrigsminister 1979-82 og blev generalsekretær for NATO 1984-88, i en tale i april 1983, at russerne var ved at synke til bunds på grund af deres system. Deres økonomi og ideologi var døende. Hvad der skete i Polen og umærkeligt også i Sovjetunionen var en begyndende dødsstivhed.¹⁹

Der var således vestlige politikere og sovjetforskere, der udtalte sig om sovjetsystemets nedgang og fald som en nærliggende mulighed, længe før det blev åbenlyst for enhver. Men der var tale om enkelte blandt mange. Adskillige talte om sovjetstyrets stadige fremmarch langt op i '80erne,

og de fleste anså sovjetregimet for stabilt. Alt i alt er der ingen tvivl om, at begivenhedsforløbet fra Gorbatjov for alvor begyndte at rokke ved sovjetsystemet i 1987-88 over Berlin-murens fald i november 1989 til Sovjetunionens opløsning ved udgangen af 1991 kom som en stor overraskelse for de fleste. Langt de fleste havde anset det for højst usandsynligt, og kun nogle få havde fantaseret om, at sovjetstatens død ikke blot var mulig og sandsynlig, men endog uundgåelig i overskuelig fremtid.

For holdbarheden af de ulige bedømmelser af Sovjetunionens interne og eksterne styrke og forventningerne til sovjetstatens fortsatte eksistens tyder

¹⁸ Jack F. Matlock, Jr., *Autopsy on an Empire. The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union*, 1995, s. 77f.

¹⁹ Lord Carrington udtalte bl.a.: "The Russians ... are subsiding into a slow crisis because of their system. The economy and the ideology of Communism are moribound. What we are witnessing in Poland, and imperceptibly in the corpulent body politic of the Soviet Union itself, is the onset of rigor mortis in a whole system – limb by limb. ... there is no longer any doubt about the decline of the East and the Soviet empire", The 1983 Alastair Buchan Memorial Lecture, 21. april 1983, *Survival*, vol. XXV (4), 1983, s. 147. Carringtons tale formede sig som et opgør med dem, der alene fokuserede på, om man i Vesten havde våben nok til at matche Sovjetunionen: „We do not lack the weapons or the will to deter or to defend... But we *do* lack a positive political strategy for dealing with the Soviet Union“.

ovenstående på, at det var vigtigt, at man interesserede sig for økonomiske og samfundsmæssige langtidstendenser snarere end Sovjetunionens militære magtkapacitet og ideologiske sammenhængskraft. Mens de økonomiske og samfundsmæssige tendenser i sovjetsamfundet var væsentlige i et langtidsperspektiv, kan vi i dag se, at både den militære styrke og ideologien indeholdt kimen til Sovjetunionens nedgang og fald. Det bør vi have i baghovedet, når vi forsøger at forklare afslutningen på den kolde krig.

Afslutningen på den kolde krig: et analyseskema

Det vigtigste kendetegn på afslutningen på den kolde krig var Sovjetunionens endelige opgivelse af de påtvungne kommunistiske diktaturer i Østeuropa og accepten af Tysklands genforening efter frie valg, som fandt sted i tiden fra Berlin-murens fald i november 1989 til underskrivelsen af Paris-erklæringen et år senere (se kapitel 59). Herved sondres mellem afslutningen på den kolde krig 1989-90 og Sovjetunionens sammenbrud og opløsning ved udgangen af 1991, men naturligvis er flere af de vigtigste baggrundsfaktorer og aktørhandlinger, som i det følgende trækkes frem for at forklare afslutningen på den kolde krig, sammenfaldende med de faktorer, som forklarer Sovjetunionens sammenbrud.²⁰

Som udgangspunkt for forsøget på at forklare afslutningen på den kolde krig opstilles et analyseskema med to dimensioner. For det første kan der sondres mellem strukturniveau og aktørniveau. Strukturniveau omfatter bagvedliggende økonomiske, teknologiske, samfundsmæssige og politiske struktu-

²⁰ Der findes i den historiske og samfundsvidenskabelige litteratur adskillige bøger og samleværker med forklaringer på afslutningen på den kolde krig. Vigtige eksempler er Pierre Allan and Kjell Goldmann (eds.), *The End of the Cold War. Evaluating Theories of International Relations*, 1992; Timothy Garton Ash, *We The People. The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin & Prague*, 1990; Nick Bisley, *The End of the Cold War and the Causes of Soviet Collapse*, 2004; Alan Collins, *The Security Dilemma and the End of the Cold War*, 1997; Michael Cox (ed.), *Rethinking the Soviet Collapse*, 1998; Lawrence Freedman (ed.), *Europe Transformed. Documents on the End of the Cold War*, 1990; John Lewis Gaddis, *The United States and the End of the Cold War. Implications, Reconsiderations, Provocations*, 1992; Richard K. Herrmann and Richard Ned Lebow (eds.), *Ending the Cold War. Interpretations, Causation, and the Study of International Relations*, 2004; Michael J. Hogan (ed.), *The End of the Cold War. Its Meaning and Implications*, 1992; Jacques Lévesque, *The Enigma of 1989. The USSR and the Liberation of Eastern Europe*, Berkeley, 1997; Richard Ned Lebow and Thomas Risse-Kappen (eds.), *International Relations Theory and the End of the Cold War*, 1995; Olav Njølstad (ed.), *The Last Decade of the Cold War*; Elizabeth Pond, *Beyond the Wall. Germany's Road to Unification*, 1993; Ralph Summy and Michael E. Salla (eds.), *Why The Cold War Ended. A Range of Interpretations*, Contributions in Political Science, Number 53, London, 1995; William C. Wohlforth (ed.), *Witnesses to the End of the Cold War*, 1996; William C. Wohlforth (ed.), *Cold War Endgame. Oral History. Analysis. Debates*, 2003.

En historiker, som fokuserer på den politologiske forsknings manglende evne til at forudsige afslutningen på den kolde krig, er John Lewis Gaddis „International Relations Theory and the End of the Cold War“, *International Security*, Vol. 17 (3), 1992/93; to politologers svar er James Lee Ray and Bruce Russett, “The Future as Arbiter of Theoretical Controversies: Predictions, Explanations and the End of the Cold War“, *British Journal of Political Science*, Vol. 26 (4), 1996.

rer, mens aktørniveau omfatter tiltag (initiativer eller beslutninger) taget af politiske aktører. For det andet kan der sondres mellem interne faktorer i Sovjetunionen og Sovjetunionen som en del af det internationale samfund og international politik. Ingen af sondringerne er naturligvis entydige; f.eks. er de bagvedliggende strukturer også i en eller anden forstand et resultat af politiske aktørers tiltag, der ligger længere tilbage, og der er altid problemer forbundet med entydigt at skelne mellem interne sovjetiske forhold og Sovjetunionen som led i det internationale samfund. Men som en overordnet opdeling af en uoverskuelig mængde af udviklingstendenser, begivenheder og foranstaltninger i og uden for Sovjetunionen er analyseskemaet et hensigtsmæssigt begyndelsepunkt for overvejelser om og analyser af den kolde krigs afslutning. I *tabel 60.1* opregnes en række temaer grupperet under fire forklaringstyper (1) – (4), der er udvalgt på grundlag af bl.a. gennemgangen i kapitlerne 28 og 59 som sandsynlige eller mulige led i en forklaring. Ved at gennemgå betydningen af de opregnede temaer kan man nærmere identificere og karakterisere, hvorledes forskellige sider af samspillet mellem bagvedliggende strukturer og politiske aktørers tiltag i Sovjetunionen og i international politik indgår i en forklaring på afslutningen på den kolde krig.

Tabel 60.1. Analyseskema til at forklare afslutningen på den kolde krig

	<i>Strukturniveau</i>	<i>Aktørniveau</i>
<i>Sovjetunionen</i>	(2) Økonomisk og samfundsmæssig krise Ideologisk desillusionering Nationalitetsproblemer	(1) Økonomiske reformforsøg Politiske reformforsøg Udenrigspolitisk nytænkning
<i>Sovjetunionen i international politik</i>	(3) Demokrati og velstand i Vest Globalisering; informations- og kommunikationsrevolution	(4) Vesttysk østpolitik; vestlig CSCE-politik Øst-Vest kontakter INF; SDI; psykologisk krigsførelse

De iøjnefaldende begivenheder i 1989 som Ungarns grænseåbning, indsættelsen af den første ikke-kommunistiske regering i Polen, de store demonstrationer i DDR og Berlin-murens fald er ikke medtaget. Disse begivenheder har en central rolle for at forstå, hvad der umiddelbart udløste afslutningen på den kolde krig, men de hører ikke til de bagvedliggende strukturer og aktørtiltag. Det afgørende var fornyelsen i Sovjetunionen og dets udenrigspolitik, dvs. faktorer angivet under (1), og baggrunden herfor i og uden for Sovjetunionen, dvs. faktorer opregnet under (2), (3) og (4). I forhold hertil kan be-

givenhederne i Østeuropa i 1989 betragtes som en følgevirkning. Som det er blevet formuleret af den sidste ortodokse leder af det ungarske kommunistparti, Karoly Grosz, i et interview i 1992, så var det ikke de østeuropæiske regimers sammenbrud, som førte til Sovjetunionens sammenbrud, men modsat: kommunismen i Østeuropa faldt, fordi den allerede var faldet i Sovjetunionen.²¹

I det følgende analyseres først sammenhængen mellem på den ene side udviklingen i bagvedliggende strukturer i Sovjetunionen og i international politik – dvs. (2) og (3) i *tabel 60.1* – og på den anden side de sovjetiske beslutninger om at iværksætte reformer og ændre udenrigspolitikken i anden halvdel af 1980'erne, dvs. (1). Dernæst analyseres betydningen for ændringerne i den sovjetiske politik af de under (4) opregnede initiativer og beslutninger, der helt eller delvist blev taget af omverdenen. Analysen heraf er delt i to hovedafsnit. For det første analyseres betydningen af vestlige ideer og Øst-Vest kontakter i form af delafsnit om vesttysk østpolitik, vestlig CSCE-politik i Helsingfors-processen og en bredere gruppe af kontakter mellem Øst og Vest omfattende møder mellem transnationale elitegrupper og regeringsledere. For det andet analyseres vestlig styrkepolitik, dvs. NATO's INF-politik, det amerikanske strategiske forsvarsinitiativ (SDI) og den amerikanske psykologiske krigsførelse.

Ingen af de angivne beslutninger, foranstaltninger eller kontakter var blevet iværksat med henblik på at få sluttet den kolde krig eller forårsage Sovjetunionens opløsning, jf. gennemgangen af initiativerne i kapitel 28 og 59, men de er på forskellige måder relevante for at forstå og forklare afslutningen på den kolde krig. Som ved alle forsøg på at bestemme konsekvenserne af større politiske beslutninger er der naturligvis problemer forbundet hermed, først og fremmest at de opregnede beslutninger, foranstaltninger og diskussioner indgik i et samspil med et mere omfattende sæt af aktørhandlinger. En af de metoder, som må tages i brug i et forsøg på at bestemme effekterne af bestemte beslutninger, er overvejelser om alternative begivenhedsforløb, hvis aktørerne havde valgt en anden adfærd.²² Sådanne overvejelser er altid nødvendige, når man skal forklare konsekvenserne af politiske beslutninger, og i den forstand er alle forklaringer hypotetiske. Men det betyder naturligvis ikke, at så kan den ene forklaring være lige så god som den anden – at alle forklaringer er *lige gyldige*.²³

²¹ Lévesque, *The Enigma of 1989*, s. 137.

²² Uffe Østergård, „Hvad nu hvis Kontrafaktiske hypoteser og „åbne“ situationer i historie og historieforskning“, *Kritik*, 127, 1997; se også George W. Breslauer, „Counterfactual Reasoning in Western Studies of Soviet Politics and Foreign Relations“ i Philip E. Tetlock and Aaron Belkin (eds.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics*, 1996.

²³ Mary Fulbrook, *Historical Theory*, London, 2002.

Bagvedliggende strukturer og sovjetisk adfærd

Bagvedliggende strukturer giver politiske beslutningstagere visse muligheder og sætter visse begrænsninger for deres valg. Men en simpel strukturel determinisme giver ikke mening. Heller ikke når man vil forstå de sovjetiske beslutninger i sidste halvdel af 1980'erne. Den økonomiske og samfundsmæssige nedgang, den dybe ideologiske desillusionering og de voksende nationalitetsproblemer rundt om i det sovjetiske imperium (kasse 2) sammen med de udefra givne strukturelle begrænsninger (kasse 3) determinerede ikke simpelthen beslutningerne om økonomiske og politiske reformer og en ændret udenrigspolitik (kasse 1). Opbruddet i de bagvedliggende strukturer er nødvendige, men ikke tilstrækkelige for at forklare den sovjetiske adfærd. Der var altid i hvert fald et vist handlerum for de politiske beslutningstagere i Moskva. Det centrale er at analysere karakteren af dette handlerum, hvordan det blev stadig indsnævret og de mulige motiver for at beslutte det ene eller det andet, dvs. finde frem til den særlige konfiguration af væsentlige strukturer og beslutninger.²⁴

Generationskifte, erkendelse af krise og imperial overbebyrdelse

I de første år af 1980'erne var der tegn på, at reaktionen på Reagan-administrationens politik hos den generation af sovjetledere, der havde erfaringer fra Stalin-tiden og 2. verdenskrig, var muligheden for via appeller til national stolthed og fædrelandskærlighed at mobilisere alle samfundets materielle og åndelige ressourcer for at redde kommunismen og det sovjetiske imperium. Om ikke andet kunne man herved få et pusterum med henblik på senere at genoptage den altomfattende konkurrence med kapitalismen.²⁵ Det kan ikke uden videre afvises, at en viljestærk leder af den totalitære sovjetstat kunne have gennemtruffet valget af denne mulighed i begyndelsen af 1980'erne. Derfor var det heller ikke så meget Sovjetunionens militære styrke som dets fundamentale økonomiske og samfundsmæssige krise *i kombination med den militære styrke*, der kunne gøre situationen farlig i begyndelsen af 1980'erne.²⁶ Af samme grund kan man ikke slutte fra det forhold, at Sovjetunionen havde flere grundlæggende svagheder, end vi i omverdenen dengang kunne se, til, at så var det heller aldrig en fare for omverdenen. Selv om sammenhængskraften og viljestyrken bag Sovjetunionens militære magt blev overvurderet af

²⁴ Herrmann and Ned Lebow, „What Was the Cold War? When and Why Did it End?“, Herrmann and Lebow (eds.), *Ending the Cold War*.

²⁵ Anatoly Dobrynin, *In Confidence. Moscow's Ambassador to America's Six Cold War Presidents*, Seattle and London, 1995, s. 482; Vladislav M. Zubok, „Gorbachev and the End of the Cold War: Different Perspectives on the Historical Personality“, Wohlforth (ed.), *Cold War Endgame*, s. 207f.

²⁶ Colin S. Gray, „The Most Dangerous Decade: Historic Mission, Legitimacy, and Dynamics of the Soviet Empire in the 1980s“, *Orbis*, Vol. 25 (1), 1981.

vestlige lande, var der stadig militært isenkram nok til, at en desperat ledelse kunne have fejlbedømt situationen eller følt sig presset til krig med deraf følgende ødelæggelser i et omfang, som ikke var set i nogen tidligere krig. Under alle omstændigheder er det en fejlslutning at sige, at sovjetlederne i midten af 1980'erne ikke havde noget andet valg end det, de faktisk traf. Der var mange baggrundsfaktorer, som pressede dem i den retning, de valgte – økonomiske og politiske reformforsøg – men det havde der også været tidligere, da de traf andre valg.

For at forstå, hvorfor sovjetledelsen efter et par års lammelse i begyndelsen af 1980'erne traf den beslutning, de gjorde, må man bl.a. inddrage det generationskifte, der kom med Gorbatjovs tiltræden i 1985. De økonomiske og politiske reformbestrebelse var udtryk for et valg truffet af en ny ledergeneration i Sovjetunionen, der ikke havde personlige erfaringer som voksne fra 2. verdenskrig og Stalins tid med alt, hvad dette indebar. Dette valg kan man ikke forstå uden at tage hensyn til samspillet mellem aktørvalg (truffet af en ny ledergeneration) og den særlige samfundsmæssige baggrund (dyb økonomisk og social krise og ideologisk desillusionering).²⁷ Den nye ledergeneration havde nye ideer og en ny måde at tænke på og det uanset, at den var udgået fra det sædvanlige sovjetiske partioligarki, der indgik i *nomenklaturaen*, og havde gennemgået den traditionelle sovjetiske ideologiske opdragelse med alle de obligatoriske bekendelser til marxismen-leninismen.²⁸ Medlemskab af den privilegerede nomenklatura og marxistisk-leninistisk opdragelse var altså ikke altafgørende for tænkemåde og adfærd hos den del af partioligarkiet, som nåede toppen i midten af 1980'erne.

Men i dette ligger ikke, at den nye ledelse nødvendigvis forstod dybden af den interne krise eller konsekvenserne af deres valg. Det gjorde de højst sandsynligt ikke. Udtrykt bagvendt og med en særlig pointe kan man sige, at med mindre Gorbatjov og andre reformatorer i den sovjetiske ledelse sigtede på at ødelægge sovjetstaten, undervurderede de fuldstændigt virkningerne af deres beslutninger for sovjetsystemets overlevelse. Samtidig er der dog ingen tvivl om, at de sovjetiske reformtilhængere med Gorbatjov i spidsen i årene 1986-88 i stigende grad erkendte omfanget af sovjetsamfundets økonomiske krise, om end de havde forskellige meninger om, hvor store ændringer, der var behov for. Om disse afgørende år i de febrilske forsøg på at reformere og omstrukturere sovjetøkonomien samt foretage de nødvendige ændringer i uden-

²⁷ Paul Hollander, *Political Will and Personal Belief. The Decline and Fall of Soviet Communism*, New haven and London, 1999, s. 87-134.

²⁸ Det egentlige partioligarki bestod af heltidsfunktionærer (*apparatjiki*) på i alt godt en halv million mennesker. Sammen med højere embedsmænd inden for statsapparatet, politiet, officerskorpset, loyale videnskabsmænd og systemtro forfattere udgjorde de *nomenklaturaen* på i alt ca. 750.000 personer. Nomenklaturaen havde adgang til en række særlige privilegier som lukkede butikker med kvalitetsvarer, særlige restauranter, klinikker og feriehem, udlandsrejser, boliger, biler, censureret informationsmateriale, fortrinsret til højere uddannelse for deres børn, osv., jf. Erling Bjøl, *De Nye Russere*, 1986, s. 39-40.

rigspolitikken, kan man sige, at det forhold, at sovjetlederne ikke lod sig skræmme af de stadig mere iøjnefaldende tegn på, at selve sovjetstaten kunne komme i fare, i hvert fald viser, at der virkelig var kommet nye folk præget af en ny tankegang i spidsen i Moskva.²⁹

I den forklaringsmodel, som her opstilles for at forstå sammenhængene mellem bagvedliggende strukturer og politiske beslutninger, er den udenrigspolitiske nytænkning først og fremmest en funktion af sovjetledelsens ønsker om økonomiske og efterhånden også politiske reformer for at rette op på stagnationen i sovjetsamfundet. En ny sovjetisk udenrigspolitik var ikke et fra begyndelsen selvstændigt mål, selv om den nye ledelses generelle tænkning klart indeholdt spirerne til en ny udenrigspolitik. Forholdet var det, at den nye sovjetledelse hurtigt erkendte, at overbebyrdelsen i Sovjetunionens udenrigs- og forsvarspolitik („imperial overstretch“) var en del af baggrunden for Sovjetunionens økonomiske krise. De enorme forsvarspolitiske byrder som følge af det store antal sovjetiske soldater i især DDR (350.000) samt de udvidede aktiviteter i den tredje verden siden 1960'erne og 1970'erne bevirkede en gennemgribende militarisering af sovjetøkonomien. Denne militarisering betød ikke alene, at formentlig mellem en tredjedel og en fjerdedel af det sovjetiske bruttonationalprodukt blev brugt til Sovjetunionens militærapparat, men at der var en fundamental stivhed og skævhed i hele sovjetøkonomien. Forsvarsbyrden gjorde Sovjetunionen til den forarmede supermagt.³⁰ I sammenhæng hermed må det bemærkes, at opvurderingen af de sovjetiske forsvarsudgifter fra ca. 17% til måske den dobbelte procentandel af det sovjetiske BNP i begyndelsen af 1980'erne ikke så meget afspejlede en opadgående vurdering af de sovjetiske forsvarsudgifter – og dermed af den sovjetiske militære trussel – som *en stærkt nedadgående vurdering af den sovjetiske økonomi*.³¹ En anden side af den grundlæggende forvridning af den sovjetiske økonomi viste sig, da der i sidste halvdel af 1980'erne blev større åbenhed omkring simple statistiske data, og det blev klart for flere og flere, at børnedødeligheden længe havde været stigende og den gennemsnitlige levealder faldende. I det sovjetiske økonomiske system var naturressourcer blevet betragtet som et frit gode med uoverskuelige miljøødelæggelser til følge, og sammenholdt

²⁹ Se især Jeff Checkel, “Ideas, Institutions, and the Gorbachev Foreign Policy Revolution“, *World Politics*, Vol. 45 (2), 1993; Robert English, “The Sociology of New Thinking: Elites, Identity Change, and the End of the Cold War“, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 7 (2), 2005; William E. Odom, “The Sources of ‘New Thinking’ in Soviet Politics“, Njølstad (ed.), *The Last Decade of the Cold War*; Mikhail Gorbachev, *Memoirs*, 1997, s. 219-358 giver et indtryk af de stadige overvejelser i Kreml; se også en af Gorbatjovs nærmeste medarbejdere: Anatoly Chernyaev, *My Six Years with Gorbachev*, 2000.

³⁰ Henry S. Rowen and Charles Wolf, Jr. (eds.), *The Impoverished Superpower. Perestroika and the Soviet Military Burden*, Institute for Contemporary Studies, 1988.

³¹ Geir Lundestad, “‘Imperial Overstretch’, Mikhail Gorbachev, and the End of the Cold War“, *Cold War History*, Vol. 1 (1), 2000. Vestlige iagttagere og efterretningsorganer havde naturligvis store problemer med at vurdere det sovjetiske forsvarsbudgets reelle størrelse. Men givet strukturen af den sovjetiske økonomi havde den sovjetiske ledelse også selv vanskeligt ved at få et realistisk billede af størrelsen af den sovjetiske forsvarsbyrde (se også kapitel 59).

med andre lande på et tilsvarende velstandsniveau målt i BNP pr. indbygger var sundhedstilstanden i den sovjetiske befolkning betydeligt værre end hidtil antaget.³² Den større åbenhed omkring dette var i sig selv med til at undergrave tilliden til systemet.

I det omfang, der kan peges på én faktor som grundlæggende for at forstå Sovjetunionens nedgang og afslutningen på den kolde krig, var det derfor svaghederne ved det sovjetiske økonomiske system med dets rod i den stalinistiske økonomiske model. Også andre faktorer forbundet med både interne sovjetiske forhold og vestlige initiativer spillede en rolle (jf. nedenfor), men vurderet i et langtidsperspektiv var den stadige svækkelse af den sovjetiske økonomi den vigtigste faktor.³³

Fra topstyrede reformforsøg til uafhængige processer

Med Gorbatjov blev stadig flere i den sovjetiske elite overbeviste om, at uden grundlæggende økonomiske reformer ville Sovjetunionen falde mere og mere tilbage i forhold til de kapitalistiske lande. Én ting var at vinde allierede i den fattige verden ved hjælp af forskellige former for økonomisk hjælp og venskabsaftaler. Man kunne også bygge flere og større raketter, udvikle større hærstyrker og lade den sovjetiske flåde vise flaget på verdenshavene. Og alt kunne endda bidrage til at overbevise politikere, iagttagere og analytikere i Vesten om at Sovjetunionen virkelig var ved at ændre styrkekorrelationerne til socialismens fordel. Og – efter tidligere sovjetlederes tankegang – ville det tvinge kapitalisterne til at give efter for den socialistiske verdens fremmarch. Men – erkendte den nye ledelse – alt dette havde været enormt omkostningskrævende for en økonomi, der fungerede stadig dårligere. Derfor kunne intet i det lange løb erstatte den grundlæggende økonomiske omstrukturering, som var nødvendig i en militær supermagt, både for at opretholde supermagtsstatus og for at tilfredsstille menneskers grundlæggende behov i en verden, hvor det blev stadig sværere at holde befolkningen – eller blot eliten – i uvidenhed om velstand og demokrati i den kapitalistiske verden. Sovjetunionen stod stort set uden for de grundlæggende omstruktureringer i den internationale økonomi og økonomisk-teknologiske revolution, som forbindes med globaliseringen, og det kom til at koste sovjetstaten dyrt. Ikke mindst den stadigt voksende teknologiske kløft i forhold til de kapitalistiske lande og Sovjetunionens manglende evne til at deltage i informations- og kommunikationsrevolutionen på det militære område var vigtig. Denne udvikling knækkede for alvor troen på sovjetsystemets evne til at opretholde lan-

³² Murray Feshbach and Alfred Friendly, Jr., *Ecocide in the USSR. Health and Nature Under Siege*, 1991.

³³ Blandt de mange skrifter, der når denne konklusion kan nævnes Celeste A. Wallander, "Western Policy and the Demise of the Soviet Union", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 5 (4), 2003; Walter Laqueur, *The Dream That Failed*, s. 50-76.

dets supermagtsstatus hos de informerede – som ofte var de *uniformerede* – inden for toppen af officerskorpset og efterretningsorganerne.³⁴

Dels som en følge af disse økonomiske og teknologiske udviklingstendenser, dels som en selvstændig faktor havde der udviklet sig en ideologisk desillusionering og kynisme over for den marxistisk-leninistiske ideologi, som i officielle taler, skrifter og medier under Bresjnev (1964-82) og de følgende to partiledere (Andropov og Tjernenko (1982-85)) i stadig højere grad antog rituelle former. På grund af censuren og sanktionssystemet over for afvigere var der ingen, som kunne sige fra uden at risikere egen og familiens status med tilhørende privilegier. Det, som for nogle vestlige iagttagere var den totalitære stats store fordel i konflikten med demokratier, viste sig hurtigt efter midten af 1980'erne at have været Sovjetunionens grundlæggende svaghed: ingen fri offentlig debat med ledsagende udstilling af eget samfunds snavsede tøj. Samtidig sprang nationalitetskonflikter frem i den ene del efter den anden af det udstrakte multinationale sovjetimperium som en konsekvens af den begyndende topstyrede liberalisering. Først i Centralasien i Kasakhstan i 1986, derefter i de sydlige grænselande Armenien og Aserbajdsjan i 1988 og omtrent samtidig i de tre baltiske republikker Estland, Letland og Litauen.³⁵ Den nye reformorienterede ledelse i Moskva stod tydeligt helt uforstående over for disse bevægelser, men med udviklingen mod et mere åbent politisk system som led i arbejdet for økonomiske omstruktureringer er det tvivlsomt, om en mere indsigtsfuld ledelse i Moskva i sidste ende kunne have gjort ret meget for at holde sammen på Sovjetunionen. Under alle omstændigheder bidrog både den ideologiske desillusionering og nationalitetsproblemerne til den fundamentale svækkelse af Sovjetunionen, som var en af forudsætningerne for afslutningen på den kolde krig.

Hos mange vestlige iagttagere blev de fundamentale økonomiske og samfundsmæssige svagheder ved sovjetstaten længe overskygget af den mægtige sovjetiske militærmaskine, og det var givetvis en af grundene til, at sammenbruddet kom så overraskende. Men at noget kommer overraskende udelukker naturligvis ikke, at det kan forklares som et resultat af en udvikling, der har været længe undervejs. I dag er det tydeligt, at nedgangen faktisk *var* længe undervejs. Nogle få sagde tidligt – evt. ud fra en instinktiv fornemmelse af den ene eller den anden baggrundsfaktor – at sammenbruddet var på vej (se ovenfor). Men under alle omstændigheder kan man konkludere på linje med en britisk sovjetforsker: Lenin forudsagde tilbage i 1919, at arbejdskraftens produktivitet i det lange løb ville være vigtigere end våben for udfaldet af kampen mellem socialismen og kapitalismen. På dette punkt var Lenin en

³⁴ William E. Odom, *The Collapse of the Soviet Military*, 1998, s. 223f.

³⁵ Geoffrey A. Hosking, Jonathan Aves and Peter J. S. Duncan, *The Road to Post-Communism. Independent Political Movements in the Soviet Union, 1985-1991*, 1992.

Gorbatjov blev ofte afbildet på denne måde: som en mand der i sin reformiver kom til at ramme sig selv hårdst. Bragt i Weekendavisen, 13. december 1991. (Roald Als)

bedre kilde til visdom end hans efterfølgere.³⁶ Indtil Gorbatjov erkendte, hvor galt det stod til. Men da var det for sent.

Vestlige ideer og Øst-Vest kontakter

Ved analyser af ideers betydning for et lands udenrigspolitik eller international politik kan der groft taget skelnes mellem tre niveauer: verdensanskuelser, principielle opfattelser og opfattelser af konkrete sammenhænge.³⁷ Den følgende analyse fokuserer på betydningen af især principielle opfattelser og opfattelser af konkrete sammenhænge i forbindelse med: a) vesttysk østpolitik; b) vestlig CSCE-politik i Helsingfors-processen; c) Øst-Vest kontakter siden 1960'erne mellem både transnationale elitegrupper og regeringsledere. Spørgsmålet er om og hvordan forskellige principielle og konkrete opfattelser, som eksplicit eller implicit lå i de to vestlige politikker (vesttysk østpolitik og vestlig CSCE-politik) og i Øst-Vest kontakterne, bidrog til afslutningen på den kolde krig.

Vesttysk østpolitik

Den nye vesttyske østpolitik blev startet af den social-liberale Brandt-koalition i 1969 og fortsat i modificeret form af Schmidt 1974-82. I det væsentlige blev den videreført af Kohl op gennem 1980'erne. Som omtalt i kapitel 28 byggede denne politik på en række principielle opfattelser af Vesttysklands interesser i relation til Tysklands enhed, Sovjetunionen, DDR og de østeuropæiske lande udviklet inden for rammerne af Vesttysklands medlemskab af NATO og under stadig hensyntagen til Tysklands historiske byrde fra nazi-tiden. Samtidig lå der i østpolitikken nogle mere eller mindre eksplicitte opfattelser af og forventninger om konkrete virkninger af denne politik.

Vurderet i et længere perspektiv var det en væsentlig effekt af vesttysk østpolitik, at den fjernede en stor del af grundlaget for de stadige henvisninger til truslen fra et revanchistisk Vesttyskland, som siden 2. verdenskrig havde været en fast bestanddel af sovjetisk propaganda. 2. verdenskrig havde kostet Rusland 27 millioner mennesker og efterladt et uudsletteligt indtryk på den

³⁶ Michael Cox, "The 1980s Revisited or the Cold War as History – Again", Njølstad (ed.), *The Last Decade of the Cold War*, s. 24.

³⁷ Judith Goldstein and Robert O. Keohane, "Ideas and Foreign Policy: An Analytical Framework" i Goldstein and Keohane (eds.), *Ideas and Foreign Policy. Beliefs, Institutions, and Political Change*, 1993, s. 3-30. De to forskere skelner mellem "worldviews" (verdensanskuelser), "principled beliefs" (principielle opfattelser) og "causal beliefs" (opfattelser af konkrete sammenhænge). "Worldviews are embedded in the symbolism of a culture and deeply affect modes of thought and discourse" og "entwined with people's conceptions of their identities, evoking deep emotions and loyalties"; "principled beliefs consist of normative ideas that specify criteria for distinguishing right from wrong and just from unjust"; og "causal beliefs are beliefs about cause-effect relationships which derive authority from the shared consensus of recognized elites", sst., s. 8-10.

brede befolkning og den generation, som stod i spidsen for Sovjetunionen indtil midten af 1980'erne. Bedømt på den baggrund var der en højst reel klangbund for den sovjetiske propaganda. I hvert fald spillede stærkt selektive udlægninger af Sovjetunionens heltemodige indsats i krigen gennem mange år en fremtrædende rolle som bevis på socialismens overlegenhed i det sovjetiske informations- og opdragelsessystem. Det appellerede til noget, som mange i den russiske befolkning direkte havde erfaring med, og offervilje og fædrelandskærlighed blev forbundet med behovet for ideologisk fasthed.

Da der fra begyndelsen af 1970'erne blev knyttet mange nye kontakter med Vesttyskland, blev det stadig vanskeligere for Sovjetunionen at bruge det tyske skræmmebillede som middel til at kontrollere Østeuropa. Billedet af en vesttysk forbundskansler, der med sin fortid som flygtning fra nazismen og sin optræden i Warszawa i 1970 (Willy Brandt på knæ foran mindesmærket for Warszawas ghetto, jf. kapitel 28) symboliserede det anti-nazistiske i tysk historie, gjorde utvivlsomt et stærkt indtryk også i østeuropæiske lande. Det var tydeligt for alle, at den nye vesttyske politik lagde vægt på udsoning med de tidligere fjender mod øst, og det havde en virkning, som intet selv nok så effektivt propagandaapparat kunne styre fuldt ud. Selve det, at generationen med direkte erfaringer fra 2. verdenskrig efterhånden forsvandt, var naturligvis vigtigt, men også det forhold, at Sovjetunionen af økonomiske grunde havde behov for at udbygge forbindelserne med den mest velfungerende økonomiske stormagt i Europa var i sig selv med til langsomt at undergrave grundlaget for, at Sovjetunionen uden videre kunne fortsætte denne propagandamæssige side af den kolde krig. Alt i alt er der derfor ingen tvivl om, at i forholdet til Sovjetunionen gjorde den nye vesttyske østpolitik det nemmere for den sovjetiske ledelse at acceptere den tyske genforening og Østeuropas frigørelse i 1989-90.³⁸

Den vesttyske østpolitik havde også den konsekvens, at Vesttyskland fik store og varige økonomiske og politiske interesser i at opretholde de nye forbindelser med Sovjetunionen og opfattede disse som nyttige for at mildne virkningerne af den kolde krig.³⁹ Andre europæiske lande var enige heri, mens USA ofte havde en anden holdning. Det skabte nogle konflikter, f.eks. den transatlantiske strid i 1982 om olie- og gasledningen, som USA var bange for ville gøre Vesteuropa afhængig af russerne med en deraf følgende fare for at udsætte sig for politisk pression (se kapitel 59). Det er imidlertid ikke muligt at pege på noget tilfælde, hvor denne mulighed manifesterede sig. Når det kom til stykket, var Sovjetunionen simpelthen alt for meget en økonomisk dværg til at kunne tillade sig det.

I forhold til DDR var virkningerne af østpolitikken mere sammensatte og indirekte. I forbindelse med det første møde mellem regeringslederne fra de

³⁸ Timothy Garton Ash, *In Europe's Name. Germany and the Divided Continent*, New York, 1993, s. 364f.

³⁹ Geir Lundestad, "The European Role at the Beginning and Particularly the End of the Cold War", Njølstad (ed.), *The Last Decade of the Cold War*, s. 67-8,

to tyske stater, Brandt og Stoph, i Erfurt i DDR i marts 1970 udvikledes der spontant en demonstration til fordel for Brandt, der var indkvarteret på et hotel på et værelse ud til et af byens større torve. Det var en situation, som kom helt bag på ikke alene det østtyske politi, men også SED's ledelse. Der var naturligvis alene tale om en mindre og lokalt begrænset demonstration, men givet betingelserne for sådanne politiske manifestationer i DDR var det tydeligt, hvor den østtyske befolknings sympati lå. Der var ingen tvivl om, at den nye vesttyske politik i forhold til DDR kunne basere sig på og videreudvikle nogle grundlæggende holdninger hos befolkningen i DDR. På baggrund af disse begivenheder udtalte Valentin Falin, som var Sovjetunionens ambassadør i Vesttyskland fra 1971 til 1978, i et interview i 1997, at processen mod tysk genforening begyndte i Erfurt i foråret 1970.⁴⁰ Samtidig illustrerede scenen fra Erfurt på et tidligt tidspunkt et af de skarpe dilemmaer i den vesttyske østpolitik: hvor langt og hvor hurtigt skulle vesttyske politikere gå i forsøget på *Wandel durch Annäherung*? Hvornår resulterede forsøg på tilnærmelse til DDR i destabilisering og evt. et nyt 17. juni (jf. opstanden i DDR 17. juni 1953, se kapitel 3)? Spørgsmålene er nært forbundne med forholdet mellem liberalisering og stabilitet som følge af den vesttyske politik.

En del af den oprindelige forestilling bag østpolitikken var en ide om *liberalisering gennem stabilisering*: ved at anerkende status quo og stabilisere DDR-styret kunne man efterhånden trække det i retning af liberalisering og større afslappethed over for flere forbindelser med Vesttyskland. Tankegangen var, at der kunne skabes flere og flere tråde mellem de to dele af Tyskland, både på det direkte menneskelige plan og ved at Vesttyskland bidrog med gode DM til den skrantende østtyske økonomi. Derved kunne man ifølge denne forestilling få de to Tysklunde til langsomt at nærme sig hinanden med en umærkelig men virkelig *Wandel durch Annäherung* som resultat.

Hvad der skete op gennem 1970'erne og indtil slutningen af 1980'erne var imidlertid snarere *stabilisering uden liberalisering*, dvs. det østtyske styre stabiliseredes, men der kom ikke mere frihed for borgerne.⁴¹ For de østtyske ledere blev udbygningen af de økonomiske forbindelser med Forbundsrepublikken og den finansielle støtte snarere en god anledning til at undlade økonomiske reformer med alle de politiske risici, reformer medførte.⁴² På den måde blev hjælpen fra Vesttyskland for det østtyske regime en sovepude til fortsat at drømme om, at de var på vej mod at virkeliggøre socialismen på tysk jord. Både hos de østtyske ledere og blandt mange i Vesttyskland samt i andre vest-

⁴⁰ M.E. Sarotte, *Dealing with the Devil. East Germany, Détente, and Ostpolitik, 1969-1973*, London, 2001, s. 42f.; se også Ash, *In Europe's Name*, s. 182 samt s. 202, der omtaler scenen med Willy Brandt ved det samme vindue i Erfurt efter Tysklands genforening 20 år senere.

⁴¹ Ash, *In Europe's Name*, s. 368.

⁴² Det mest iøjnefaldende eksempel på finansiell støtte var et milliardlån til DDR, som var garanteret af den vesttyske regering, og i 1983 blev forhandlet på plads af ministerpræsidenten i Bayern, Franz Josef Strauss, som var leder af det konservative CSU, CDU's søsterparti i Bayern. Lånet genskabte for en tid DDR's anstrengte internationale kreditværdighed, jf. Ash, *In Europe's Name*, s. 102 og 156.

lige lande voksede der en illusion frem om, at DDR virkelig var blevet et stabilt og højt udviklet samfund baseret på et holdbart økonomisk grundlag. Alt gik jo tilsyneladende fint, og det hjalp, når Vesttyskland til tider ville købe nogle politiske fanger fri fra fængsler i DDR: så fik DDR en nødvendig finansiel indsprøjtning samtidig med, at man slap af med nogle besværlige mennesker. De øgede muligheder for kortere udrejse til Vesttyskland fremmede også på en egen måde den tilsyneladende stabilisering af DDR. I 1989 brasede det hele sammen, og de ovennævnte modsatrettede forestillinger om forholdet mellem stabilisering og liberalisering endte med *befrielse gennem destabilisering*.⁴³ På kort tid blev det klart for alle, hvor skrøbelig den østtyske økonomi og politiske struktur hele tiden havde været.

På den baggrund kan man godt slutte, at denne side af vesttysk østpolitik også ydede sit bidrag til afslutningen på den kolde krig, men det skete via en række omveje, rundkørsler og tilbageveje, som betyder, at bidraget i udpræget grad har været indirekte. De første år efter 1969 bidrog østpolitikken utvivlsomt til at vedligeholde nogle holdninger og sympatier i den østtyske befolkning, jf. ovennævnte demonstration i Erfurt i foråret 1970, som først kom klart frem igen godt 19 år senere. Set i det lys kan man give den sovjetiske Bonn-ambassadør ret: vejen mod tysk genforening begyndte i Erfurt – og tog 20 år at tilbagelægge, fordi den var så kringlet. Konklusionen er, at uanset værdien af østpolitikken som et afspændings- og Tysklandspolitisk instrument under den kolde krig, herunder værdien af at kunne vedligeholde kontakten mellem mennesker i de to Tysklunde, var der tale om et betinget og i dobbelt forstand indirekte bidrag fra vesttysk østpolitik til afslutningen af den kolde krig.

Det afgørende vesttyske bidrag til den fredelige afslutning på den kolde krig på demokratiske præmisser var den stadige udvikling af Vesttyskland som et velstående og demokratisk samfund. Det var Vesttyskland som et lidt kedeligt, velstående, civiliseret, borgerligt (for ikke at sige småborgerligt) og stabilt demokrati – med omskrivning af en formulering af den britiske historiker Timothy Garton Ash⁴⁴ – der efterhånden fjernede ethvert grundlag for talen om revanchisme fra det kapitalistiske Vesttyskland. Det var kombinationen af demokrati og velstand i den særlige vesttyske version, som gjorde Vesttyskland tiltrækkende for borgerne i det andet Tyskland. På den måde var det Adenauers magnetteori kombineret med aktiv deltagelse i vestlige økonomiske og sikkerhedspolitiske samarbejdsstrukturer fra 1950'erne, som i sidste ende fik sin virkning, godt hjulpet af Brandts østpolitik 20 år senere.

Vestlig CSCE-politik: Helsingfors-processen

Undertegnelsen af Helsingfors-slutakten i 1975 satte en helt ny proces i gang

⁴³ Ash, *In Europe's Name*, s. 369.

⁴⁴ Ash, *In Europe's Name*, s. 370.

i Europa, der var baseret på nogle principielle opfattelser af fri informations-spredning og virkeliggørelse af menneske- og borgerrettigheder i hele Europa. Flere af de konkrete forsøg på at sprede ideer og informationer på tværs af jerntæppet var naturligvis ikke nye og havde længe været omstridte. F. eks. havde *Radio Free Europe/Radio Liberty* eksisteret og var blevet kritiseret som 'koldkrigeriske' siden begyndelsen af den kolde krig, først og fremmest af repræsentanter for de kommunistiske lande, men også af en del i Vest-europa. Det nye var den institutionelle og politiske sammenhæng, hvor der kunne stilles krav om friere forbindelser. Først og fremmest eksisterede der nu et dokument, som var underskrevet af de kommunistiske lande, og sammen med udviklingen af en idémæssig og organisatorisk infrastruktur kunne det bruges til at åbne nye sprækker i jerntæppet.

Efter CSCE-konferencen dannedes et antal såkaldte „Helsingfors overvågningskomitéer“ i de kommunistiske lande, som efterhånden fangede opmærksomheden i vestlige medier. Efter nogle mindre iøjnefaldende initiativer i østeuropæiske lande blev der i foråret 1976 på initiativ af fysikeren Jurij Orlov startet en gruppe i Moskva, og derefter blev der dannet tilsvarende grupper i andre dele af Sovjetunionen. I Tjekkosllovakiet blev Charter-77 oprettet i januar 1977, og ikke mindst denne fik stor dækning i vestlige medier. Ved partimøder i de to lande samt i DDR og Polen måtte partisekretærer svare på spørgsmål om betydningen af Helsingfors-slutakten, og efter Slutakten var blevet offentliggjort i *Neues Deutschland* var der flere tusinde østtyskere, som anmodede om ret til udrejse med henvisning til dokumentet. Et par år senere blev der gennemført skueprocesser mod de såkaldte systemkritikere i Sovjetunionen og mod Charter-77 medlemmer i Tjekkosllovakiet, og de samlede stor opmærksomhed og førte til stærk kritik i vestlige lande for overgrebet mod menneskerettighederne i de kommunistiske lande.⁴⁵ Resultatet var, at Helsingfors-slutakten som et udtryk for forsøg på afspænding førte til ny spænding eller i hvert fald højlydt udveksling af modsatrettede opfattelser og skældsord mellem regeringerne i Øst og diverse politiske grupperinger og regeringer i Vest.

Denne spænding-afspænding-spændings cyklus var dels en følge af asymmetrien mellem demokrat og diktatur, dels en følge af, at USA med Carter-administrationens tiltræden i januar 1977 skiftede fra at opfatte afspænding i rent mellemstatslige termer og primært et anliggende for statslederne i de to supermagter til at tillægge overholdelse af menneskerettighederne stor vægt. Mange amerikanske kommentatorer opfattede Helsingfors-slutakten som en aftale om menneskerettigheder, som Sovjetunionen løb fra. På det første opfølgningssmøde i Beograd, som begyndte i efteråret 1977 og sluttede i foråret

⁴⁵ Mary Dau, *Hansen og Ivanov. Afspændingen mellem Øst og Vest.*, 1985, s. 185f.; Vojtech Mastny, *Human Rights, And European Security. Analysis and Documentation*, 1986, s. 102f.; Daniel C. Thomas, *The Helsinki Effect. International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*, 2001, s. 97f.

1978, gav det sig udslag i skarpe amerikanske anklager mod de kommunistiske lande for at overtræde menneskerettighederne.⁴⁶ Anklagerne blev i vid udstrækning, om end i mere dæmpet form, støttet af andre vestlige lande. De vesteuropæiske lande både inden for og uden for NATO havde hele tiden delt en opfattelse af den menneskelige dimensions betydning i afspændingen som udmøntet i Helsingfors-processen, der afveg fra den mellemstatslige og supermagtsorienterede, som Nixon-administrationen delte, og ifølge hvilken åbenhed og menneskerettigheder ikke var et emne for diplomatiske forhandlinger. Men hvor europæerne tidligere mente, at amerikanerne havde været for tilbageholdende, syntes de på opfølgingsmødet i Beograd, at amerikanerne var blevet for ivrige.

Som Helsingfors-processen udviklede sig, er der ikke tvivl om, at den menneskelige dimension fungerede som en trojansk hest i Østeuropa og Sovjetunionen, og denne effekt kan udmærket have været en symbiose af de ulige amerikanske og europæiske måder at fremføre CSCE-kravene på. Det er blevet sagt, at fra Helsingfors-processen kom den gnist, som antændte den omfattende utilfredshed med og modstand mod de kommunistiske regimer i først og fremmest Central- og Østeuropa, men også i selve Sovjetunionen.⁴⁷ Det er utvivlsomt en overdrivelse, men så meget står fast, at efter Slutakten var blevet undertegnet i 1975, blev dens bestemmelser om menneskerettigheder i kurv 1 og fri informationsudveksling i kurv 3 gang på gang brugt af dissidentgrupper i de kommunistiske lande til at legitimere deres krav.⁴⁸ Sådanne virkninger kom tydeligvis som en stor overraskelse for de sovjetledere, der med Bresjnev og Gromyko i spidsen havde gjort sig store anstrengelser for at få vedtaget Helsingfors-slutakten, mens andre sovjetledere var betænkelige.⁴⁹ Uanset problemerne med at identificere og afgrænse konsekvenserne af Slutakten og den fortsatte Helsingfors-proces, er det klart, at de sovjetledere, der havde været betænkelige, fik mest ret. Ved at undertegne et sæt internationale normer og standarder for frihedsrettigheder og retten til at kommunikere over grænserne begik sovjetlederne en bommert af rang.

For en del politikere og iagttagere i de vestlige lande blev bommerten ikke begået på den østlige side af jerntæppet, men af demokratierne: Helsingfors-slutakten var endnu et eksempel på, at lederne i Kreml var dygtige til at ud-

⁴⁶ Skjold Mellbin, *Beograd-mødet 1977-78. Helsingfors-konferencens opfølgning*, Forsvarets Oplysnings- og Velfærdstjeneste, 1978.

⁴⁷ Gates, *From the Shadows*, s. 87.

⁴⁸ Nick Bisley, *The End of the Cold War and the Causes of Soviet Collapse*, s. 102-3; Gates, *From the Shadows*, s. 85-96; Alexis Heraclides, *Security and Co-operation in Europe: The Human Dimension, 1972-1992*, 1993, s. 32ff.

⁴⁹ Geir Lundestad, "The European Role at the Beginning and Particularly the End of the Cold War", Njølstad (ed.), *The Last Decade of the Cold War*, s. 68-72. Den mangeårige sovjetiske ambassadør i Washington, Anatoly Dobrynin, fortæller i sine erindringer, at bl.a. Andropov, Kosygin og Suslov havde været meget betænkelige ved, at Sovjet påtog sig forpligtelser, som kunne åbne for indblanding i sovjetiske forhold, jf. Dobrynin, *In Confidence*, s. 345-7.

nytte naive afspændingstilhængere i vestlige lande. Slutakten var de demokratiske landes kapitulation i den kolde krig eller i hvert fald ensbetydende med vestlig accept af Sovjetunionens herredømme over Østeuropa. Denne opfattelse blev bl.a. begrundet med de sovjetiske og østeuropæiske lederes begejstring for Helsingfors-slutakten som en bekræftelse af den fredelige sameksistens principper. Argumentet var, at ideen om en europæisk sikkerhedskonference var en sovjetisk opfindelse – hvad det jo oprindeligt også var (se kapitel 5) – og når russerne var så ivrige efter noget, kunne det vanskeligt være i vestlig interesse.⁵⁰ I USA gik Ronald Reagan skarpt imod Slutakten, da han indledte sit forsøg på at blive republikansk præsidentkandidat i 1976, og kritiserede præsident Ford for at have underskrevet den. To politisk meget forskellige aviser som *New York Times* og *Wall Street Journal* kritiserede præsident Ford for at have undertegnet den i Helsingfors sammen med de østlige diktatorer. I Vesteuropa var den direkte kritik mindre, men et så vigtigt parti som det vesttyske CDU/CSU stemte dog imod ved afstemningen i Forbundsdagen, da det var i opposition til den social-liberale Schmidt-koalition. Senere var det et af de få standpunkter, som Helmut Kohl i sine erindringer åbent beklagede.⁵¹ I Storbritannien blev Labour-regeringen stærkt kritiseret af Margaret Thatcher-fløjen i den konservative opposition for at være naiv, da den underskrev Slutakten.⁵²

Umiddelbart kan man sige, at afspændingen som udmøntet i CSCE-slutakten var med til i en eller anden forstand at øge legitimiteten af de kommunistiske regimer i Østeuropa, men på længere sigt virkede Helsingfors-processen med de gentagne opfølgingskonferencer som en gradvis undergravning af de samme regimer. Østlige oppositionsgrupper var derfor ambivalente over for afspændingen: de var imod det første, men for det sidste. De kommunistiske regeringer i Sovjetunionen og Østeuropa var også ambivalente, men af de modsatte grunde. Vestlig afspændings- og CSCE-politik var imidlertid altid tvetydig og havde to ansigter over for de kommunistiske eliter i Østeuropa: den var både imødekommende og undergravende.⁵³

Vurderingen af konsekvenserne af Helsingfors-konferencen kan også tage et andet udgangspunkt, nemlig ved at spørge hvad der ville være sket, hvis Vesteuropa, USA og Canada for at stabilisere afspændingen havde accepteret

⁵⁰ Se interviewet med Leopold Labedz (og Francois Duchéne) i: G.R. Urban (ed.), *Détente*, London, 1976, s. 281-348. Om diskussionen i Danmark om CSCE og Slutakten, se kapitel 39.

⁵¹ Helmut Kohl, *Erinnerungen 1930-1982*, München, 2004, s. 378.

⁵² Michael Clarke, "A British View" i Richard Davy (ed.), *European Détente: A Reappraisal*, 1992, s. 102. Den konservative udenrigsminister (1989-95), Douglas Hurd, skrev senere „At the time we in the Conservative opposition in Britain were inclined to dismiss as empty phrases these human right provisions of the Helsinki Final Act. We were wrong. They gave the West a lever to prise open, slowly and with setbacks, some of the dark shutters of the Soviet system and let it light“, cf. *The Search for Peace*, 1997, s. 105.

⁵³ Richard Davy, "Perceptions and Performance: An evaluation" i Davy (ed.), *European Détente: A Reappraisal*, 1992, s. 236-67.

det sovjetiske forslag om en ren mellemstatslig afspændingsaftale uden de mange bestemmelser om åbenhed og kontakter på tværs af grænsen mellem Øst og Vest. Hvis de vestlige lande for at redde afspændingen og sikre freden og stabiliteten i Europa var gået ind på det sovjetiske ønske om alene en hurtigt aftalt erklæring om grænsernes uforanderlighed og ikke-indblanding i indre anliggende, så var det i høj grad muligt, at CSCE ikke ville have haft de store selvstændige virkninger, først og fremmest fordi vedtagelser vendt imod krig og aggression allerede fandtes i andre internationale dokumenter.⁵⁴ Der var en nærliggende sandsynlighed for, at en sådan 'realpolitisk' konstruktion aftalt mellem statslederne i Moskva og de vestlige hovedstæder ville falde sammen, bl.a. fordi de østeuropæiske landes befolkninger flere gange under den kolde krig (1953, 1956, 1968 og 1980-81) havde vist, at de ikke accepterede det sovjetiske herredømme i Østeuropa. Først og fremmest fordi vestlige fortalere for afspændingspolitikken var villige til aktivt at arbejde for bedre betingelser for *fredelige forandringer på tværs af jerntæppet* i Europa, og selv om det medførte en risiko for en spænding-afspænding-spændings cyklus, bidrog Helsingfors-processen som det vigtigste afspændingspolitiske instrument og symbol under den kolde krig på længere sigt til afslutningen på den kolde krig.

Kort efter undertegnelsen af Helsingfors-slutakten udtalte den jugoslaviske dissident Milovan Djilas, at afspænding i det lange løb vil gøre Østeuropa fri. På samme tid udtalte den amerikanske historiker Richard Pipes, der som omtalt oven for i de første år af 1980'erne var sovjetrådgiver i Reagan-administrationen, at Helsingfors-slutakten legitimerede Sovjetunionens erobring af Østeuropa.⁵⁵ I dag kan vi se, at mens Djilas' spådom var en overdrivelse, men en overdrivelse der pegede i den rigtige retning, så var Pipes' vurdering grundlæggende fejlagtig. CSCE-processen bragte nogle emner på dagsordenen og legitimerede fastholdelsen af dem som en del af den fortsatte fredelige strid mellem demokratier og diktaturer om afspændingens mål og midler. Derved bidrog Helsingfors-processen til den stadige svækkelse af de kommunistiske regimer, som for alvor udviklede sig efter, at kommunismens svagheder var blevet erkendt i den sovjetiske ledelse fra 1985, og som kulminerede i 1989-91. Netop den ovennævnte dialektik i vestlig CSCE-politik, dvs. den samtidige

⁵⁴ Dette blev kraftigt støttet af den mest kendte sovjetiske dissident. I den tale, Andrej Sakharov ville have holdt, da han ikke fik tilladelse af de sovjetiske myndigheder til at rejse til Oslo i forbindelse med overrækkelsen af Nobels fredspris d. 1. december 1975, udtalte han: „En virkelig succes for détente er kun mulig, hvis den fra begyndelsen ledsages af uophørlig omsorg for alle landes åbenhed, for en udvidelse af offentlighedens rolle, for fri udveksling af informationer, ubønhørlig respekt i alle lande for borgerrettigheder og politiske rettigheder – kort sagt hvis détente på det materielle område vedrørende nedrustning og handel suppleres med détente på det åndelige, ideologiske område“, *Sakharovs Stemme. Fredens forudsætninger. Udvalgte artikler 1975-83*, redigeret og oversat af Bent Jensen, 1983, s. 26.

⁵⁵ Udtalelserne er gengivet efter Davy, *Perceptions and Performance: An Evaluation*, Davy (ed.), s. 245 og 249.

eksistens af et imødekommende og et undergravende ansigt, ydede et vigtigt bidrag til afslutningen på den kolde krig. Den åbne og kontinuerlige Helsingfors-proces er derfor en del af forklaringen på den fredelige afslutning af den kolde krig på demokratiske præmisser.

Øst-Vest kontakter: transnationale elitegrupper og regeringsledere

Under den kolde krig blev der etableret en række kontakter mellem forskellige østlige og vestlige elitegrupper med fokus på sikkerhedspolitiske spørgsmål. Fra vestlig side skete det bl.a. ud fra en forestilling om, at man herved kunne bidrage til at dæmpe rustningskapløbet og iværksætte en eller anden form for dialog mellem Øst og Vest for at mildne de værste følger af den kolde krig. Fra begyndelsen var det ikke mindst atomtruslen, som motiverede sådanne kontaktbestrebelse.

Et af de første forsøg på at etablere kontakter mellem vestlige og sovjetiske atomforskere fandt sted i 1960, da *Pugwash*-bevægelsen indbød til den første Dartmouth-konference i New Hampshire, USA, hvor sovjetiske forskere fik en dengang ganske usædvanlig mulighed for at deltage i uofficielle diskussioner om nedrustning og sikkerhed med vestlige kollegaer.⁵⁶ Den sovjetiske regering havde først været uvillig til at lade sovjetborgere blive involveret i sådanne transnationale kontakter, den ville have problemer med at kontrollere, men det endte med, at den støttede de sovjetiske videnskabsmænds deltagelse i *Pugwash*-møderne. Også den amerikanske regering søgte under Kennedy-administrationen at overvåge de amerikanske deltagere i møderne, men havde kun begrænsede muligheder herfor.⁵⁷ Senere i 1960'erne blev andre transnationale studie- og konference-grupper oprettet med amerikansk og sovjetisk deltagelse, finansieret af bl.a. *Ford Foundation*. De sovjetiske deltagere havde på forhånd et vist kendskab til de vestlige diskussioner om atompolitiske problemer, idet de i modsætning til almindelige sovjetiske borgere havde adgang til en række vestlige tidsskrifter og publikationer, hvor sådanne spørgsmål blev udredt og diskuteret. Generelt gjaldt det, at de sovjetiske videnskabsmænds interesse for betydningen af en række grundlæggende frihedsrettigheder, især tanke- og ytringsfrihed, blev næret gennem deres deltagelse i disse transnationale netværk, om end frihedsrettighederne kun kunne praktiseres i begrænsede former under de fælles amerikansk-sovjetiske seminarer og studiegrupper. Hvad angår opfattelsen af konkrete sammenhænge i atomvåbenpolitiske spørgsmål havde disse Øst-Vest kontakter betydning for både den amerikanske og den sovjetiske regerings villighed til at indgå specifikke rustningskontrolaftaler i første halvdel af 1960'erne med den begrænsede prøvestopaftale fra 1963 som det første vigtige eksempel (se kapitel 28).

⁵⁶ Matthew Evangelista, *Unarmed Forces. The Transnational Movement to end the Cold War*, 1999, s. 32-44.

⁵⁷ Sst., s. 34.

En del af den basale viden om prøvesprængninger, radioaktivt nedfald, o.l. blev udviklet og diskuteret som fælles problemer i disse grupper.⁵⁸

I anden halvdel af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne fik de transnationale forskergrupper med fokus på atomvåbenpolitiske spørgsmål især en rolle ved at udvikle argumenterne for et forbud mod anti-raketvåben og overbevise de to supermagters ledere om det meningsfulde heri, idet tankegangen om at forbyde forsvarsvåben lå fjernt fra traditionel sovjetisk tankegang. Der var naturligvis andre og nok så vigtige grunde for USA og Sovjetunionen til at indgå den første SALT-aftale i 1972 (se kapitel 28), men det centrale var, at der i de transnationale studie- og forskergrupper udvikledes et sæt principielle opfattelser af atomalderens og terrorbalancens grundvilkår, som blev udmøntet i konkrete opfattelser af de nødvendige aftaler mellem supermagterne for at stabilisere den såkaldte terrorbalance.⁵⁹ Disse tankegange var i deres oprindelse amerikanske og udviklet af de rustningskontrolmiljøer, der voksede frem på amerikanske universiteter og forskningsinstitutioner op gennem 1960'erne. På en række møder og seminarer blev de sovjetiske deltagere gradvist overbevist om disse opfattelser som holdbare som grundlag for politikformuleringen, givet atomalderens grundvilkår. Men enkelte af de russiske videnskabsmænd udviklede også på et tidligt tidspunkt en selvstændig erkendelse af den gensidige nukleare afskrækkelse som et grundvilkår, Øst og Vest havde en fælles interesse i at stabilisere, uafhængigt af de fælles amerikansk-sovjetiske grupper. Men de kunne ikke tale og publicere om deres opfattelser på samme måde som deres amerikanske kollegaer.⁶⁰

Vurderet i et langsigtet perspektiv var det afgørende i dette ikke indgåelsen af den ene eller den anden traktat eller udviklingen af den ene eller den anden sovjetiske militærdoktrin. Det afgørende var, at der blandt sovjetiske elitegrupper bestående af naturvidenskabsmænd og efterhånden også en del forskere på både gamle og nyoprettede samfundsvidenskabelige forskningsinstitutioner udvikledes en stærkere intellektuel uafhængighed med et begyndende opgør med marxismen-leninismen, end der ellers var mulighed for i det sovjetiske samfund.⁶¹ Disse ideer og forskningsinstitutioner var længe oaser i Sovjetunionen, og det var vanskeligt at bedømme deres betydning i den sovjetiske politiske proces: havde de reel indflydelse eller fungerede de som en tilsyneladende liberal og imødekommende gruppe, der i sidste ende aldrig kunne være andet end vinduespynt i en totalitær stat? Fra midten af

⁵⁸ Evangelista, *Unarmed Forces*, s. 45-89.

⁵⁹ Evangelista, *Unarmed Forces*, 193-232; se også kapitel 28.

⁶⁰ Det vigtigste eksempel var Andrei Sakharaov, jf. Evangelista, *Unarmed Forces*, s. 207-9.

⁶¹ De to vigtigste samfundsvidenskabelige forskningsinstitutioner var 'Institutet for Verdensøkonomi og Internationale Relationer' (MEMO), der blev oprettet i 1956, og 'Institutet for USA og Canada', der blev grundlagt i 1967, jf. Erik Beukel, *Sovjetunionen og Atomvåben. Indre og ydre forudsætninger for sovjetisk atomvåbenpolitik*, Dansk Udenrigspolitisk Institut, 1982, s. 21-5; se bl.a. Georgi Arbatov, *The System*, 1993 (Arbatov var i mange år direktør for USA-Canada instituttet).

1980'erne kunne disse grupper fungere som baggrundsgrupper baseret på faktisk viden til støtte for fortalerne for den nye tænkning i sovjetisk udenrigspolitik, og de kunne være aktive deltagere i den nye offentlige debat i Sovjetunionen, der voksede frem i sidste halvdel af 1980'erne. Der var så at sige gennem de sidste to årtier af den kolde krig skabt et institutionelt og ide-mæssigt grundlag, som kunne forsyne den nye ledelse under Gorbatsjov med de nødvendige argumenter for en ny udenrigspolitisk tænkning.⁶² De principielle opfattelser og opfattelser af konkrete sammenhænge i international sikkerhedspolitik, som siden 1960'erne var blevet udviklet i disse elitegrupper, fortrængte ellers fremtrædende marxistisk-leninistisk verdensanskuelser i sovjetiske publikationer om internationale forhold og lå parat, da Gorbatsjov havde brug for en politisk-intellektuel retfærdiggørelse af den nye sovjetiske politik.

En anden side af transnationale elitegruppers aktiviteter var, at da den sovjetiske ledelse i anden halvdel af 1980'erne ændrede de gennem mange år grundlæggende sovjetiske sikkerheds- og forsvarspolitiske begreber til fordel for ideer om „fornuftig tilstrækkelighed“ og „defensivt forsvar“, havde den mange kontakter med en række vestlige transnationale grupper af forsvars- og sikkerhedspolitiske eksperter. Disse grupper leverede ideer og ræsonnementer, som kunne udfylde det hul, der voksede frem, efterhånden som flere og flere i den sovjetiske elite mistede troen på de traditionelle sovjetiske forsvarspolitiske strategier og doktriner, der var udviklet med udgangspunkt i både marxismen-leninismen og erfaringer fra 2. verdenskrig. De fleste af disse ekspertgrupper som eksempelvis de vestlige medlemmer af Palme-kommissionen var i opposition til vigtige sider af NATO's og USA's strategier i 1980'erne, først og fremmest INF og SDI, og uanset vurderingen af virkningerne af NATO's INF-politik og SDI for afslutningen på den kolde krig (se næste afsnit), så bidrog disse transnationale grupper til at gøre det lettere for de sovjetiske ledere at ændre deres politik.⁶³ Mange af de vestlige kontakter til de sovjetiske ledere blev formidlet via de ovennævnte sovjetiske forskningsinstitutter, som i høj grad fokuserede på de vestlige landes sikkerhedspolitik, mens den militære side af den sovjetiske politik var lukket område for dem udover, hvad de kunne se af vestlige publikationer. Derfor fik 'kritiske' civile vestlige forsvarsekspertter en rolle i udformningen af sider af den nye sovjetiske sikkerhedspolitik. Der havde simpelthen aldrig været mulighed for at udvikle en selvstændig civil forsvarspolitisk ekspertise i Sovjetunionen.

⁶² Robert D. English, *Russia and the West. Gorbachev, Intellectuals & the End of the Cold War*, 2000, s. 117ff.

⁶³ Matthew Evangelista, *Unarmed Forces*, s. 289-321; Robert G. Herman, „Identity, Norms, and National Security: The Soviet Foreign Policy Revolution and the End of the Cold War“, Peter J. Katzenstein (ed.), *The Culture of National Security. Norms and identity in World Politics*, New York, 1996.

Også den sovjetiske ledelses møder med vestlige regeringsledere fik betydning for udviklingen af den sovjetiske tænkning og politik og dermed afslutningen på den kolde krig. Blandt Gorbatjovs møder med ledende vestlige politikere var flere med Margaret Thatcher, som havde en ikke ubetydelig effekt på fremdriften i den sovjetiske leders nytænkning. På et møde i foråret 1987 var meningsudvekslingen mellem de to usædvanlig åben og skarp, men på en sådan måde, at den gensidige sympati blev styrket. Den britiske premierminister forklarede SUKP's leder, hvorfor det kommunistiske system var grundlæggende forkert, og Gorbatjov svarede med at forklare, hvorfor det kunne reformeres. Thatcher fremhævede under samtalen også, hvorfor man i vestlige lande måtte have en basal mistillid til de sovjetiske ledere, der havde stået bag de helt uansvarlige interventioner i Ungarn, i Tjekkoslovakiet og i Afghanistan. At argumenterne gjorde indtryk på Gorbatjov kan man se af hans efterfølgende referat af samtalen med Margaret Thatcher til politbureauet, hvor han sluttede beretningen med, at den sovjetiske ledelse virkelig burde overveje hendes argumenter og ikke bare feje dem til side.⁶⁴ En anden vesteuropæisk premierminister med stor indflydelse på Gorbatjovs tænkning var den spanske premierminister Gonzáles, som bl.a. kunne fortælle den sovjetiske leder om Spaniens succesfulde transition fra diktatur til demokrati. Også den spanske socialdemokrats kraftige kritik af Lenin gjorde tilsyneladende indtryk på lederen af SUKP.⁶⁵

Derudover havde Gorbatjov møder med amerikanske regeringsmedlemmer, som påvirkede hans villighed til at forfølge den interne reformpolitik uden at tillægge de mulige udenrigspolitiske betænkeligheder en bremsende virkning. Ikke mindst møderne med udenrigsminister Shultz bidrog til en nedbrydning af den sovjetiske ledelses traditionelle forestilling om en amerikansk regering som kapitalismens og imperialismens bannerfører, der altid var fjendtlig over for Sovjetunionen og blot ventede på en gunstig lejlighed til at falde sovjetstaten i ryggen. Over for sine nærmeste rådgivere talte Gorbatjov efter møderne om Shultz i yderst rosende vendinger som en virkelig intelligent person og en stor statsmand.⁶⁶ Som med den konservative britiske og den socialistiske spanske regeringschef samt den konservative amerikanske udenrigsminister var der tale om en udveksling af synspunkter, som gav ordet dialog en reel positiv mening, der ikke havde været mulig på topniveau gennem de mange år af den kolde krig. Den britiske premierministers og den

⁶⁴ I Engelsk oversættelse fortalte Gorbatjov politbureauet „This is how she thinks. She's sure that we have not given up the Brezhnev doctrine. This is really something to ponder, comrades. We can't just brush aside ...“; samtalen er gengivet i Chernyaev, *My Six Years with Gorbachev*, s. 99-104; Gorbatjov fortæller om samtalen i *Memoirs*, s. 559f. Margaret Thatcher har berettet om mødet i *The Downing Street years*, London, 1993, s. 481f.; også andre har fremhævet Margaret Thatchers betydning, cf Robert English, „The Sociology of New Thinking: Elites, Identity Change, and the End of the Cold War“, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 7 (2), s. 66.

⁶⁵ Sst., s. 60.

⁶⁶ Chernyaev, *My Six Years with Gorbachev*, s. 142-44; Gorbatjov, *Memoirs*, s. 567f. og 581-84

amerikanske udenrigsministers villighed til at indgå i en personlig dialog med Gorbatsjov var dog ikke uproblematisk i en intern politisk kontekst, idet begge i begyndelsen mødte en del kritik i det politiske miljø i Washington for at være for 'bløde' over for Sovjetunionens nye leder.⁶⁷

På disse måder bidrog pluralismen i vestlige politiske systemer til at åbne og ændre Sovjetunionens forhold til vestlige lande i de sidste år af den kolde krig.

Vestlig styrkepolitik

NATO's INF-politik

Som gennemgået i kapitel 59 var INF-aftalen i 1987 det første markante udslag af den nye tænkning i sovjetisk udenrigspolitik. Det rejser spørgsmålet om forholdet mellem NATO's INF-politik og udviklingen af den sovjetiske udenrigspolitik: styrkede dobbeltbeslutningen og dens implementering fra 1983 tendenserne til nytænkning i sovjetisk udenrigs- og forsvarspolitik? Eller betød den, at en sovjetisk tilbøjelighed til at anskaffe flere våben som en reaktion på de nye NATO-våben blev forstærket?

I begyndelsen af 1980'erne tydede en del på, at det sidste ville blive tilfældet. Således hed det i en erklæring fra Andropov, da Sovjetunionen i slutningen af 1983 afbrød INF-forhandlingerne, at Sovjetunionen som en modforanstaltning mod NATO-raketterne ville deployere nye raketter i DDR og Tjekkoslovakiet og i havområder nær USA.⁶⁸ Sovjetunionen havde tidligere reageret på denne måde over for vestlige våbenanskaffelser, og muligheden for, at de ville gøre det igen, kunne derfor ikke uden videre afvises. Konklusionerne i de interne sovjetiske overvejelser om, hvordan man skulle reagere på NATO's INF-raketter ændredes imidlertid afgørende efter midten af 1980'erne. Gorbatsjov og andre reform fortalere så grundlæggende forandringer i sovjetisk forsvarspolitik som et nødvendigt middel til at omstrukturere den sovjetiske økonomi (jf. ovenfor). Reformtilhængerne henviste i de interne sovjetiske diskussioner til dobbeltbeslutningen og fastholdelsen af den som bevis for, at Sovjetunionens traditionelle våbenanskaffelsespolitik var en katastrofe for Sovjetunionen; SS-20 raketterne havde efter denne opfattelse fremprovokeret NATO's raketbeslutning, og specielt Pershing 2 missilerne virkede som en pistol foran russernes hoved, som for alt i verden måtte fjernes. Ifølge Gorbatsjov havde deployeringen af SS-20 raketterne i hemmelighed, indtil de blev opdaget af vestlige satellitter, afvisningen af forhandlinger, hvis NATO besluttede sig for modvåben, kombineret med stærke

⁶⁷ Se f.eks. Gates, *From the Shadows*, s. 334ff. og George P. Shultz, *Turmoil and Triumph*, 1993, s. 586f.

⁶⁸ *Strategic Survey 1983-1984*, The International Institute for Strategic Studies (IISS), 1983, s. 398.

fredsappeller til opinionen i Vesteuropa vist sig skæbnesvanger både for Sovjetunionen, for Europa og resten af verden.⁶⁹ Disse konklusioner blev sandsynligvis forstærket af de sovjetiske reformtilhængeres kendskab til den farlige situation i forbindelse med *Able Archer* og den første deployering af NATO's INF-raketter i Vesteuropa i efteråret 1983 (se kapitel 59).

Alt i alt er det derfor rimeligt at konkludere, at en simpel opgivelse af vestlige deployeringer efter dobbeltbeslutningen i 1979 ville have svækket nytænkere i den interne diskussion i den sovjetiske ledelse og reduceret sandsynligheden for en afslutning på den kolde krig. Samtidig er det muligt, at situationen i forbindelse med de første INF-raketters ankomst til Vesteuropa i efteråret 1983 for en tid øgede faren for atomkrig. På grundlag af normal sovjetisk våbenanskaffelses- og forhandlingspolitik, er det også sandsynligt, at hvis NATO ikke havde reageret på de sovjetiske SS-20 raketter på anden måde end ved at foreslå forhandlinger, ville det have svækket dem, der i lukkede diskussioner i Moskva begyndte at sætte spørgsmålstegn ved Sovjetunionens traditionelle sikkerheds- og militærpolitik.⁷⁰

Det strategiske forsvarsinitiativ (SDI)

Det strategiske forsvarsinitiativ fik nogle uventede konsekvenser. Uanset holdbarheden af præsident Reagans vision om at udvikle en fysisk beskyttelse mod kernevåben bidrog det amerikanske program for forskning i og udvikling af strategisk forsvar til at skærpe Gorbatjovs og andre reformtilhængeres erkendelse af Sovjetunionens teknologiske og økonomiske svaghed og behovet for vidtgående ændringer i den sovjetiske økonomiske struktur. Stjernekrigsprogrammet var dybt foruroligende for den sovjetiske ledelse ved, at det satte et skarpt lys på Sovjetunionens teknologiske og økonomiske tilbagestående.⁷¹ Sovjetledelsen synes at have haft en imponerende tro på amerikansk teknologisk kunnen og det uanset, at sovjetiske fysikere delte vestlige kollegers skepsis over for præsident Reagans vision om at skabe et fysisk forsvar

⁶⁹ Gorbachev, *Memoirs*, s. 571f.; Chernyaev, *My Six Years with Gorbachev*, s. 83 citerer Gorbatjov for en udtalelse i 1986 om, at "the Pershing II missiles are like a pistol held to our head". Det fortæller noget centralt om sikkerhedspolitiske beslutninger i Sovjetunionen, at de fleste sovjetiske diplomater og nedrustningseksperter alene blev klar over SS-20 deployeringen ved at læse den vestlige presse, jf. Arbatov, *The System*, s. 198.

⁷⁰ Thomas Risse-Kappen, "Did 'Peace Through Strength' End the Cold War? Lessons from INF", *International Security*, Vol. 16 (1). Risse-Kappen konkluderer, at 0-løsningen i INF-traktaten ikke simpelthen var et resultat af vestlig styrke. Samtidig anføres (s. 185-6), at den vestlige reaktion på SS-20 opbygningen kan have været et yderligere argument for nytænkere i Moskva imod Bresjnevs katastrofale INF-politik.

⁷¹ Hannes Adomeit, *Imperial Overstretch: Germany in Soviet Policy from Stalin to Gorbachev*, 1998, s. 302-14; Erik Beukel, „'Star Wars' og Sovjets sidste år“, *Nordisk Østforum*, Årgang 7 (3), 1993, s. 12-20; Dobrynin, *In Confidence*, anf., arb., s. 528; Dmitry Mikheyev, *The Soviet Perspective on the Strategic Defense Initiative*, Foreign Policy Report, Institute for Foreign Policy Analysis, 1987.

mod kernevåben. Der er en lang række indicier for, at SDI fik denne virkning i den sovjetiske ledelse. Som eksempel kan nævnes nogle udtalelser, som chefen for den sovjetiske generalstab, marskal Ogarkov, kom med i en fortrolig samtale umiddelbart efter præsident Reagan i 1983 havde bekendtgjort sin vision samt et brev, Gorbatsjov sendte til den østtyske partileder Erich Honecker i midten af 1980'erne.⁷²

I første omgang virkede SDI formentlig som en tilskyndelse til at forøge den sovjetiske raketstyrke og sætte yderligere skub i det sovjetiske program for udvikling af anti-raketvåben, der havde eksisteret i mange år. Men den afgørende virkning var et resultat af de stadig mere vidtgående diskussioner om de basale mangler ved det økonomiske system i Sovjetunionen, der efterhånden bredte sig fra snævre og lukkede kredse til en lidt større offentlighed. I sidste ende blev SDI-programmet derfor et ekstra argument for fundamentale ændringer i sovjetsystemet. Det var en effekt, som ingen havde haft fantasi til at forestille sig, da det kontroversielle initiativ blev lanceret i 1983.⁷³

Psykologisk krigsførelse

Virkningerne af den hemmelige psykologiske krigsførelse mod Sovjetunionen, der som gennemgået i kapitlerne 59 og 78 tilsyneladende nåede et højdepunkt i de første år af 1980'erne, er vanskeligere at bedømme. En af grundene er, at vi i dag efter alt at dømmen kun kender en del af disse aktiviteter. Foreløbig kan vi derfor ræsonnere, at programmet formentlig havde to effekter på den sovjetiske ledelse.

På den ene side kan man med udgangspunkt i tankerne om strategisk stabilitet og krisestabilitet i forholdet mellem de to nukleare supermagter argumentere for, at det var vigtigt at undgå unødige provokationer af modparten i spændte situationer. Med udgangspunkt i sikkerhedsdilemmaet var denne tankegang blevet udviklet af amerikanske sikkerhedspolitiske eksperter, og den blev i et vist omfang delt af administrationerne i Washington fra begyndelsen af 1960'erne til slutningen af 1970'erne (se kapitel 3 og 28).⁷⁴ På grundlag af dette ræsonnement – som mange i Europa og i USA ville kalde almindelig sund fornuft i atomalderen – har de omtalte amerikanske militære aktiviteter med stor sandsynlighed øget krigsrisikoen, ikke mindst i efteråret 1983. Flere medlemmer af Reagan-administrationen havde imidlertid længe

⁷² Fischer, *A Cold War Conundrum: The 1983 Soviet War Scare*, Washington, DC: Center for the Study of Intelligence, 1997, s. 12; Adomeit, *Imperial Overstretch*, s. 149 og 226-7.

⁷³ Mira Duric, *The Strategic Defence Initiative. US Policy and the Soviet Union*, Hampshire, 2003; Robert Patman, „Reagan, Gorbachev and the emergence of 'New Political Thinking'“, *Review of International Studies*, Vol. 25 (4), 1999, s. 596f.

⁷⁴ Se også *Arms Control. Readings from Scientific American*, 1973; Graham T. Allison, Albert Carnesale, Joseph S. Nye, Jr (eds.), *An Agenda for Avoiding Nuclear War. Hawks, Doves & Owls*, 1985.

rettet en stærk kritik mod tankegangen, bl.a. med det argument at den opererede med en oversofistikeret tolkning af russernes yderst enkle tro på værdien af at have overlegen militær magt. Eller omvendt: ledelsen i Kreml havde respekt for en amerikansk regering, som virkelig turde vise 'tænder'. Men andre i Reagan-administrationen delte i hvert fald visse af ideerne om strategisk stabilitet og krisestabilitet og nødvendigheden af kommunikation mellem regeringerne i de to nukleare supermagter. Fra 1984 blev de sidstnævnte klart støttet af præsidenten, både ud fra en instinktiv fornemmelse for almindelig sund fornuft i atomalderen og efter påvirkning fra den britiske premierminister (se kapitel 59).

På den anden side kan man sige, at den psykologiske krigsførelse formentlig bidrog til en erkendelse hos sovjetiske militære og politiske ledere af, at det sovjetiske militærapparat havde nogle centrale mangler, hvorfor de gjorde klogest i ikke at reagere for stærkt. Med andre ord var det heldigt, at den sovjetiske militærmaskine var betydeligt svagere, end mange amerikanere, europæere og russere troede. De to effekter var ikke nødvendigvis modsatrettede, idet den amerikanske psykologiske krigsførelse for en kort tid kan have øget risikoen for atomkrig og på længere sigt kan have bidraget til afslutningen på den kolde krig. Mellem de to ekstremer, atomkrigen og den fredelige afslutning, lå i øvrigt en lang række mindre spektakulære, men stadigvæk meget ubehagelige scenarier, som også med uheld kunne være blevet resultatet. Øget arkivadgang i Moskva og Washington kan afgrænse usikkerheden i denne vurdering, men i sidste ende kan ingen med sikkerhed fastslå, hvor nær vi var på (atom)krig i begyndelsen af 1980'erne.

Alt i alt pressede Reagan-administrationens politik over for Sovjetunionen i første halvdel af 1980'erne den sovjetiske ledelse i retning af et opgør med Bresjnev-tidens sikkerhedspolitik og til for alvor at gøre noget ved de grundlæggende svagheder i den sovjetiske økonomi. Sovjetledernes valgmuligheder blev stadig færre som følge af deres egen deroute og den markante amerikanske og vestlige oprustningspolitik. Selv om forskellige sider af samspillet mellem den sikkerhedspolitiske adfærd i USA og Sovjetunionen ikke nødvendigvis følger det samme mønster, peger det tilgængelige materiale i retning af, at den amerikanske og NATO's styrkepolitik i den givne sammenhæng virkede som et yderligere incitament til økonomiske reformer og udenrigspolitisk nytænkning i Moskva. Vestlig styrkepolitik var ikke den grundlæggende årsag til Sovjetunionens sammenbrud og afslutningen på den kolde krig, men den bidrog på flere måder til dette resultat.⁷⁵ I visse situationer var denne effekt formentlig kombineret med øget krigsfare.

⁷⁵ April F. Carter, „Did Reagan 'Win' the Cold War?“, Summy and Salla (eds.), s. 26f.; Fred Chernoff, „Ending the Cold War: the Soviet retreat and the US military buildup“, *International Affairs*, Vol. 67 (1), 1991; Celeste A. Wallander, „Western Policy and the Demise of the Soviet Union“, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 5 (4), 2003.

Afslutning: en kombinationsmodel

Analysens resultater kan sammenfattes i en hovedforklaring og to hjælpeforklaringer på afslutningen på den kolde krig, jf. *tabel 60.2*.

Tabel 60.2. Afslutningen på den kolde krig: hovedforklaring og hjælpeforklaringer

<i>Hovedforklaring</i>	<i>Hjælpforklaringer</i>
Langvarig økonomisk og samfundsmæssig nedgang i Sovjetunionen	Konstruktivt imødekommende vestlig idépolitik Vestlig styrkepolitik

Hovedforklaringen på afslutningen på den kolde krig er mange års stagnation i den sovjetiske økonomi og den samfundsmæssige krise, der efterhånden blev til reel nedgang og for alvor slog igennem i sidste halvdel af Bresjnevtiden (1964-82). I forholdet til omverdenen blev de stadig mere udtalte strukturelle svagheder ved sovjetsamfundet en modsætning til de vestlige landes demokrati og velstand, og det gælder uanset, at de vestlige demokratier også havde en lang række økonomiske problemer. På baggrund heraf var afslutningen på den kolde krig og Sovjetunionens sammenbrud ikke så meget et resultat af bestemte vestlige politikker som af *eksistensen* af velstående vestlige demokratier.⁷⁶

De to hjælpeforklaringer er vestlig idépolitik og vestlig styrkepolitik. Det afgørende ved de to udgaver af vestlig afspændingspolitik (vesttysk østpolitik og vestlig CSCE-politik) var deres dobbelthed: de var både imødekommende og undergravende. Og begge forudsatte forskellige former for vestlig styrke, herunder militær styrke og deltagelse i vestlige økonomiske og militære samarbejdsorganisationer, som det blev illustreret af den eksplicitte sammenkædning af vesttysk østpolitik og medlemskabet af NATO (se kapitel 28). Når det gælder vurderingen af effekterne af de vestlige styrkepolitikker i begyndelsen af 1980'erne var der også her en dobbelthed i virkningerne. SDI-programmet havde vigtige økonomiske og idépolitiske effekter, idet det undergravede den sovjetiske elites tro på sovjetsystemets evne til at klare sig i den nye teknologiske revolution. Også NATO's INF-politik havde virkninger for sovjetledel-

⁷⁶ Den amerikanske ambassadør i Moskva, John Matlock (1987-91) har udtrykt denne tankegang således: „While the end of Communist rule in the Soviet Union was not an explicit objective of U.S. policy, we should recognize that the United States and other democratic countries were major factors in bringing it about. But this was not so much a result of their policies as of their *existence*. The prosperity and freedom enjoyed by the citizens of the democratic countries stood in stark contrast with the blighted lives of most Soviet citizens. Once increased contacts and information made the contrast clear, support for the existing system melted away“, Matlock, *Autopsy on an Empire*, s. 671.

sens principielle opfattelser, idet det utvivlsomt gjorde et stærkt indtryk på de nye sovjetiske ledere efter 1985, at raketdeployeringen efter alle problemerne og besværlighederne i forbindelse med vedtagelsen af dobbeltbeslutningen faktisk blev påbegyndt på det forudsete tidspunkt. Et program, der var så omstridt, og hvor den interne vestlige modstand var stærkere end på noget andet tidspunkt i NATO's historie, kunne de alligevel ikke stoppe. Set i bakspejlet kan man sige, at begge disse styrkepolitikker havde konsekvenser for de sovjetiske lederes principielle opfattelser af Sovjetunionen og dets forhold til Vesten.

Den nære indbyrdes sammenhæng mellem ikke alene vestlig styrkepolitik og vestlig idépolitik, men også mellem de to politikker og samfundsstrukturerne i Øst og Vest bør understreges. For at vestlig styrkepolitik kunne have en ønsket virkning, var det nødvendigt, at der også i den vestlige politik fandtes nogle markante og konstruktive visioner om fredelige forandringer i et Europa, som var delt af det jerntæppe, der længe spærrede for den frie udveksling af informationer og ideer og alle borgeres ret til at rejse, hvorhen de ville. Disse visioner var 'imødekommende' over for diktatorerne i Øst i den banale forstand, at man ikke i vestlige regeringer forestillede sig, at jerntæppet kunne fjernes ved krig. Men netop kombinationen – fred og forandring – måtte uvægerligt også opleves som undergravende af lederne i totalitære systemer. Den nære gensidige afhængighed mellem de to vestlige politikker og samfundsstrukturerne i Øst og Vest viste sig ved, at forskellene mht. demokrati og velstand på de to sider af jerntæppet gjorde enhver vestlig idépolitik og styrkepolitik langt mere effektiv, jo mere iøjnefaldende det var, at der var demokrati og velstand i Vest og diktatur og økonomisk nedtur i Øst. Forskellene mellem Øst og Vest var i disse henseender aldrig som mellem sort og hvidt, og det gav aldrig mening at afvise de små fremskridt for, at alle stadig skulle kunne se forskellen mellem demokrati og diktatur. Forskellene var trods alt så iøjnefaldende, at der aldrig var tvivl, f.eks. om hvor borgerne i Berlin ville bevæge sig hen, hvis Berlin-muren ikke havde spærret for den frie bevægelighed fra 1961 til 1989. Og da østeuropæerne i 1989 for første gang i 40 år fik lov at tage offentligt standpunkt, var de i hvert fald ikke i tvivl.

Når de forskellige forklaringer anskues som en helhed, er der tale om en sammenstrømning af faktorer, som set i et fugleperspektiv på 40 års Øst-Vest konflikt virkede i samme retning, nemlig i retning af yderligere at svække et system, hvor den basale årsag til svækkelsen var at finde i interne faktorer.⁷⁷ Det ligger i denne kombinationsmodel til forståelse af afslutningen på den

⁷⁷ Nogle af ideerne til denne forståelse af afslutningen på den kolde krig er hentet fra: Richard Davy, "Perceptions and Performance: An Evaluation", Davy (ed.), *European Détente*; Garton Ash, *In Europe's Name*, s. 119f.; Richard Ned Lebow and Janice Gross Stein, "Understanding the End of the Cold War as a Non-Linear Confluence", Herrmann and Ned Lebow (eds.), *Ending the Cold War*; Michael Ploetz, *Wie die Sowjetunion den Kalten Krieg verlor. Von der Nachrüstung zum Mauerfall*, Berlin, 2000.

kolde krig, at det som i et vestligt frøperspektiv var altdominerende, nemlig den militære styrkeprøve og modsætningen mellem høge og duer – der var orienterede i retning af hhv. konfrontation og afspænding – til en vis grad var vildledende. Modsætningen var til dels vildledende, fordi krav om åbenhed og fri udveksling af mennesker, ideer og informationer på tværs af jerntæppet, der blev forbundet med afspændingspolitikken, på visse måder ofte var mere truende for sovjetiske interesser end nye vestlige våbenanskaffelser. Hertil kommer det forhold, at en britisk konservativ premierminister, en amerikansk konservativ udenrigsminister, en spansk socialist, amerikanske rustningskontroleksperter og europæiske fredsforskere – med fundamentale indbyrdes uenigheder – alle kunne levere brugbare og konstruktivt imødekomende ideer til den sovjetiske omstilling. Det fortæller en del om, at den traditionelle vestlige modsætning mellem høge og duer til en vis grad spærrede for forståelsen af, at den kolde krig handlede om andet og mere end en uforsonlig ideologisk og militær styrkeprøve mellem to systemer.

Det var naturligvis ikke givet, hvilket af de mange mulige scenarier, der ville blive det konkrete udfald af den historiske proces under den sidste fase af den kolde krig. Resultatet endte med at blive sovjetimperiets sammenbrud på demokratiske præmisser. Medvirkende til dette resultat var indsatsen fra vidt forskellige og – hvis vi ser på yderfløjene – indbyrdes stærkt uenige grupper og personligheder i Vesten. Alle var de i en vis forstand interaktivt forbundet og nødvendige i en proces, hvis endemål de ikke kunne se, og hvis resultat de ville have forsvoret. I den forstand er der mange, der må deles om æren for det historiske resultat.

Det betyder ikke, at den historiske glorie på forhånd var garanteret disse grupper og personligheder. Hvis det historiske resultat var blevet et andet af de opstillede scenarier, falder det i øjnene, at enten den ene eller den anden gruppe kunne være kommet på anklagebænken for at have ført en uklog og uansvarlig politik.

